

De Invloed van de Reformasi op Islamitische Architectuur op Java

Een studie naar de Grote Moskee van Tuban (Masjid Agung Tuban), Oost Java.

Student: Fleuriëtte Maxine de Boo

Docent: Dirk van de Vijver

Opleiding: BA Kunstgeschiedenis, Universiteit Utrecht

Datum: 24 juni 2019

Aantal woorden: 8459

Voorwoord

Na zes jaar paniek is het me dan eindelijk gelukt om mijn scriptie te schrijven. Ik herinner mij nog dat ik hier al bang voor was voordat ik me überhaupt had ingeschreven voor de opleiding. Die staat van paniek werd helaas een rode draad door mijn studiejaren. Maar dat wil niet zeggen dat ik niet ook regelmatig genoten heb en me verwonderd heb in mijn tijd aan Universiteit Utrecht. Om een voorbeeld te noemen: de reis naar de biennale in Venetië. Toen was ik intens gelukkig. Of de keer dat een studiegenoot en ik onder het mom van onderzoek stiekem naar binnen zijn geglipt in het souterrain van Slot Zeist. En als kers op de taart mijn uitwisseling naar Australië waar ik vrienden voor het leven heb gemaakt. Het was het uiteindelijk allemaal waard.

Het schrijven van deze scriptie was mij echter niet gelukt zonder het rotsvaste vertrouwen (en soms de opdringerigheid ;)) van mijn moeder. Haar luisterend oor en financiële steun hebben het mogelijk gemaakt om mijn studie af te ronden op mijn eigen tempo en manier. Dank je wel, mama. Naast mijn moeder wil ik Mohammed Alimuddin Taufiq aka Ali ontzettend bedanken. Hij was gedurende het hele proces mijn steun en toeverlaat en veroordeelde mij nooit als het even niet meer ging. Ali was mijn klankbord waar ik al mijn vragen over Indonesië kwijt kon. Zonder zijn hulp bij het vertalen van de Indonesische bronnen die gebruikt zijn binnen dit onderzoek was er helemaal geen onderzoek geweest. Ali, terima kasih banyak untuk semua.

Als laatste wil ik graag een aantal docenten van de universiteit bedanken. Ten eerste dr. Merlijn Hurx die mij zowel bij mijn tweede als laatste poging tot het schrijven van mijn scriptie het gevoel gaf dat ik gezien werd. Het zijn de kleine dingen die het doen. Uiteraard wil ik dr. Dirk van de Vijver bedanken voor zijn geduld en flexibiliteit. Het gaf mij de rust die ik nodig had. En als laatste dr. Eva Röell met wie ik net voor het afronden van mijn scriptie een goed gesprek had wat me de moed en het zelfvertrouwen gaf om trots op mijzelf te zijn, ook al duurde het 6 jaar voordat ik dat zag.

Inhoudsopgave

<u>Inleiding</u>	<u>4</u>
<u>Hoofdstuk I De geschiedenis van Masjid Agung Tuban</u>	<u>9</u>
<u>Hoofdstuk II Voor de Reformasi: Nieuwe Orde onder Soeharto</u>	<u>12</u>
2.1 Soeharto	
2.2 De Nieuwe Orde	
2.3 De invloed van het Nieuwe Orde regime op cultuur en religie	
2.4 Soeharto's val	
<u>Hoofdstuk III De Reformasi</u>	<u>20</u>
3.1 Wat was de Reformasi?	
3.2 De Reformasi onder Habibie	
3.3 Invloed van de Reformasi op cultuur en religie: nationaal	
3.4 Invloed van de Reformasi op cultuur en religie: regionaal	
3.5 De Reformasi in Tuban	
<u>Hoofdstuk IV Analyse van Masjid Agung Tuban</u>	<u>27</u>
4.1 Beschrijving van het gebouw	
4.2 De verbouwing van Masjid Agung Tuban onder Haeny Widyastuti	
4.3 4.3 Armanda Subiyantoro over de architectuur van Masjid Agung Tuban	
4.4 Behoud van de koloniale moskee in het ontwerp	
<u>Conclusie</u>	<u>34</u>
<u>Samenvatting</u>	<u>37</u>
<u>Literatuurlijst</u>	<u>38</u>
<u>Bronnen</u>	<u>41</u>
<u>Bijlagen</u>	<u>43</u>
1.1 Uittreksel contact met architect Armanda Subiyantoro via Facebook	
1.2 Email naar architect Armanda Subiyantoro	
1.3 Interviewvragen zoals verzonden naar meneer Subiyantoro	
1.4 Antwoord per mail van meneer Subiyantoro	
1.5 Interviewvragen met in het Engels vertaalde antwoorden en aantekeningen	
1.6 Plattegrond begane grond Masjid Agung Tuban 2004	
1.7 Plattegrond kelder Masjid Agung Tuban 2004	
<u>Afbeeldingen</u>	<u>61</u>

Inleiding

Dit onderzoek spitst zich toe op de moskee *Masjid Agung Tuban* (Grote Moskee van Tuban) in Oost Java, Indonesië. Deze moskee werd in 2004 heropend na een intensieve verbouwing die de originele koloniale moskee (afb. 2) veranderde in een eclectische, Arabisch-ogende moskee (afb. 1). De moskee kent een rijke geschiedenis die begint in de vijftiende eeuw toen de moskee nog Masjid Jami werd genoemd.¹ Tegenwoordig is Masjid Agung Tuban een van de meest bekende moskeeën van Indonesië. Na de verbouwing heeft de moskee zich ontwikkeld tot een toeristische bestemming en een geliefde achtergrond voor het maken van selfies en andere (vakantie-) foto's.² In de media wordt het gebouw vaak omschreven als een paleis uit de sprookjes van Duizend-en-een-nacht.³ Met de kleurrijke koepels, gespitste hoefijzerbogen en zes minaretten is deze vergelijking snel gemaakt. Ik vroeg mij af waar die omslag van beeldtaal- van koloniale moskee naar Arabische moskee- vandaan kwam.

Probleemstelling

Java is cultureel, geografisch, economisch en politiek gezien al eeuwen het centrum van Indonesië en heeft niet alleen een eigen taal maar ook uitgesproken eigen tradities, kunstvormen en lokale architectuur. Zo heeft Java ook een eigen traditionele moskee typologie. De traditionele Javaanse moskee is een hybride van hindoestaanse, boeddhistische en lokale architectuur en kenmerkt zich onder andere door een vierkante plattegrond, het gebruik van hout en een gelaagd dak.⁴ De architectuur van Masjid Agung Tuban sinds de verbouwing in 2002/2003 wijkt sterk af van zowel de

¹ Khalim, "Sejarah, Bangunan dan Fungsi," 224; 'Masjid Jami Tuban'. Website blog Masjid Agung Tuban.

² Anwar en Suwandi, 'Keindahan Masjid'. Website Bangsa Online.

³ Zuraya en Akhmad, "Masjid Agung Tuban."

⁴ Graaf, de, "The Origins," 1-2.

originele koloniale moskee als van het traditionele Javaanse prototype.

In eerste instantie leek het erop dat de nieuwe ‘Arabische’ beeldtaal van Masjid Agung Tuban verband zou houden met het groeiende moslim conservatisme in Indonesië. Na de bestaande literatuur rondom de moskee te hebben gelezen bleek dit een te simplistisch uitgangspunt te zijn. De beschikbare literatuur over de moskee is vooral beschrijvend; hetzij over de geschiedenis van de moskee van vóór de verbouwing dan wel over de uiterlijke kenmerken van de moskee in het algemeen. Ondanks het Arabisch ogende uiterlijk zijn er bijvoorbeeld ook Javaanse elementen in de moskee verwerkt en is de koloniale moskee in zijn geheel intact gebleven.⁵ Hieruit valt dus niet te concluderen dat de verbouwing enkel een resultaat is van de heropleving van islam in Indonesië. Er was dus een andere invalshoek nodig om meer te weten te komen over deze verbouwing. Door de verbouwing te plaatsen in de tijd waarin deze plaatsvond werd duidelijk dat er meerdere factoren hebben bijgedragen aan een nieuw sociaal en politiek klimaat in Indonesië. Vanuit dit klimaat was de verbouwing van de moskee en het uiteindelijke resultaat hiervan beter te verklaren.

Onderzoeksvraag en methodologie

De moskee werd verbouwd tussen oktober 2002 en juli 2003.⁶ Dit was vier jaar na de val van Soeharto in 1998, de tweede president van Indonesië. Met zijn val kwam een einde aan het tijdperk van autoritair leiderschap van de Indonesische republiek en werd Indonesië drieënvijftig jaar na de onafhankelijkheid daadwerkelijk een democratie. De periode na de val van Soeharto kenmerkte zich onder andere door de decentralisering van de macht, het democratiseren van de republiek en het toetreden van religieuze partijen tot de politieke arena. Al deze factoren droegen bij aan een nieuw

⁵ Emir en Wattimena, *Pesona Kain Indonesia*, 33.

⁶ “Deskripsi Masjid.”

sociaal en politiek klimaat in Indonesië. Deze periode van hervormingen, die nog steeds gaande is, staat in Indonesië bekend als de *Reformasi*, wat letterlijk hervorming betekent. Graag wil ik onderzoeken hoe deze ontwikkelingen effect hebben gehad op de verbouwing van Masjid Agung Tuban. Dit wil ik doen door de volgende vraag te beantwoorden:

Welke invloed had de Reformasi op de verbouwing van Masjid Agung Tuban in 2002?

Voor deze scriptie is voornamelijk literatuuronderzoek uitgevoerd. Door de aard van de onderzoeksvraag is een substantieel deel van deze scriptie geweid aan politiek-, economisch- en cultuurhistorisch onderzoek. Hierbij is veelvuldig gebruik gemaakt van de boeken en essays van Robert Hefner en Harold Crouch. Beiden zijn gerespecteerde academici binnen het discours van de moderne Indonesische geschiedenis (na 1945). Een belangrijke Indonesische auteurs binnen het discours is Abidin Kusno, die zich voornamelijk richt op de dynamiek tussen de Indonesische politiek, cultuur en architectuur. Ook zijn werk is geraadpleegd voor dit onderzoek.

Naast literatuuronderzoek is er een schriftelijk interview afgenomen met de architect van de moskee Masjid Agung Tuban. Dit interview is in het Engels afgenomen en in het Indonesisch beantwoord. De antwoorden zijn vervolgens vertaald naar het Engels. Hiervoor is gekozen omdat mijn Indonesisch nog niet goed genoeg was om het interview in het Indonesisch af te nemen of om de antwoorden te vertalen. De antwoorden zijn vervolgens vertaald naar het Engels omdat de beschikbare vertaler niet beschikte over voldoende kennis van de Nederlandse taal. In de bijlagen zijn zowel de Indonesische als de Engelse antwoorden te vinden. Het was niet mogelijk om vanuit Nederland primair bronnenmateriaal te verkrijgen van de moskee. In het door mij afgenomen interview met de architect van de moskee heb ik navraag gedaan naar eventuele blauwdrukken, contracten of rapporten. Hier

is helaas nooit meer op gereageerd.

De data uit het interview is verwerkt tot een analyse van de verbouwing van de moskee en het uiteindelijke resultaat en hoe deze zich verhouden tot de Reformasi. Het interieur van de moskee is niet opgenomen in dit onderzoek omdat noodzakelijk primair bronnenmateriaal tot nu toe ontbreekt. Als laatste zijn de beweringen van de architect met betrekking tot het behoud van de koloniale moskee geanalyseerd aan de hand van de plattegrond.

Relevantie

Onderzoek naar islamitische architectuur is een ondergeschoven kindje binnen de kunstgeschiedenis. In zijn tekst *Studying Islamic Architecture: Challenges and Perspectives* gaat Robert Hillenbrand in op dit gebrek aan aandacht voor het bestuderen van islamitische architectuur.⁷ Hij somt in zijn essay op wat de grootste uitdagingen zijn die men tegenkomt tijdens het onderzoek doen binnen deze discipline. Een daarvan is dat er in vergelijking met de Westerse architectuurgeschiedenis nog maar weinig grondwerk is verricht. Daar waar in Europa een overvloed aan gespecialiseerde studies is, is er binnen de studie van islamitische architectuur vaak amper primair bronnenmateriaal te vinden van veel gebouwen.⁸ Ook ik liep hier tegenaan tijdens dit onderzoek. Hillenbrand geeft aan dat het veld in zijn algemeenheid onderbelicht is maar dat dit voor specifieke regio's waaronder Zuidoost-Azië nog meer geldt.⁹ Veel belangrijke publicaties over Islamitische architectuur schenken vaak amper tot geen aandacht aan de islamitische architectuur van Indonesië en dat terwijl Indonesië het grootste moslimland ter wereld is. Aangezien islamitische architectuur, en specifiek die van Zuidoost-Azië, een

⁷ Hillenbrand, "Studying Islamic Architecture," 1-3.

⁸ Ibid. 4-5.

⁹ Ibid. 12-13.

onderbelichte discipline is, is het niet vreemd dat het verband hiertussen en andere disciplines ook nog maar weinig is onderzocht. Hugh O'Neill zegt hierover het volgende:

'Architecture may be regarded as the most powerful and sustained revelation of the ethos and vitality of a culture. The validity of interpreting social, economic, and political systems in the context of architectural tradition by analysing individual buildings is a subject worthy of closer investigation, particularly in the field of Islamic studies.'¹⁰

Met mijn onderzoek naar Masjid Agung Tuban hoop ik een bijdrage te kunnen leveren aan dit discours in ontwikkeling.

Opbouw

De scriptie is voor zover mogelijk chronologisch opgedeeld. In het eerste hoofdstuk zal de geschiedenis van de moskee Masjid Agung Tuban besproken worden om context te geven aan het gebouw. De gekozen tijdslijn voor dit hoofdstuk begint bij de vermoedde eerste bouw tot de verbouwing in 2002. Deze verbouwing zal later aan bod komen in hoofdstuk IV. Hoofdstuk II staat wederom in het teken van context. Hierin zal het regime dat voorafging aan de Reformasi besproken worden. Vervolgens is hoofdstuk III gebruikt om de Reformasi uitvoerig te bespreken. Zowel de nationale als regionale gevolgen komen aan bod. In hoofdstuk IV zal de data uit het interview besproken worden in het licht van de Reformasi. Het hoofdstuk sluit af met een bestudering van de beweringen van de architect in vergelijking met de plattegrond en ander beeldmateriaal.

¹⁰ O'Neill, "Islamic Architecture under the New Order", 151.

Hoofdstuk I

De Geschiedenis van Masjid Agung Tuban

De plek waar de huidige Masjid Agung Tuban is gesitueerd is van groot belang voor de geschiedenis van de verspreiding van islam op Java. Achter de moskee ligt namelijk de graftombe van Sunan Bonang (1465–1525): een van de negen heiligen (Wali Songo ofwel Wali Sanga) die de islam over Java zouden hebben verspreid in de vijftiende eeuw. Deze heiligen hadden de taak om de islam op een vredige manier te verweven met de toen nog overwegende Hindoe Boeddhistische cultuur op Java. Sunan Bonang zou hieraan bij hebben gedragen door onder andere islamitische elementen te integreren in de middels Wajang Kulit – traditioneel Javaans schaduwspel theater– vertelde volksverhalen. Ook zou hij het Gamelan instrument *bonang*¹¹ ontworpen hebben om zo via muziek de islam te verspreiden.¹² Op de begraafplaats waar de tombe van Sunan Bonang zich bevindt stichtte hij in de vijftiende eeuw een moskee: de Astana moskee. Deze moskee was zowel een plek om te bidden als een educatief centrum waar moslims of bekeerlingen in spe konden leren over de islam.

In diezelfde tijd werd Masjid Jami –nu Masjid Agung Tuban– gebouwd, naast het complex van Sunan Bonang (afb. 3).¹³ Deze moskee werd gebouwd met instemming van de toenmalige regent Raden Ario Tedjo (levensdata onbekend), de eerste regent van het district Tuban die de islam omarmde.¹⁴ Er is helaas geen duidelijk bewijs hoe deze moskee eruit heeft gezien en of deze wel echt heeft bestaan.¹⁵ Wel zou er een waterput van deze moskee overgebleven zijn die zich bevindt achter het gebouw van de huidige Masjid

¹¹ Gamelan is een traditioneel Javaans en Balinees muziekensemble. Het Gamelan-instrument bonang is een dubbele rij bronzen gongs op een houten frame.

¹² Sasongko, “Dakwah Sunan Bonang.”

¹³ Khalim, “Sejarah, Bangunan dan Fungsi,” 222.

¹⁴ “Sejarah Masjid Agung.”

¹⁵ Khalim, “Sejarah, Bangunan dan Fungsi,” 222.

Agung Tuban.¹⁶ Door de eeuwen heen zou de moskee aangepast en uitgebreid zijn maar ook over dit proces is geen literatuur of bronnenmateriaal te vinden. Uiteindelijk zou deze moskee omstreeks 1894 afgebroken zijn om plaats te maken voor een koloniale moskee gebouwd door de Nederlanders met instemming van toenmalig regent Raden Tumenggung Kusumodikun (levensdata onbekend).¹⁷ Die nieuwe moskee werd gebouwd door de lokale bevolking in opdracht van het departement *Burgerlijke Openbare Werken*.¹⁸ Het departement B.O.W., de voorloper van het Nederlandse ministerie van Infrastructuur en Milieu anno 2019, werd in 1866 in het leven geroepen om de bouw en het onderhoud van civiele bouwwerken te overzien. Bouwwerken die onder hun hoede vielen waren onder andere bruggen en waterwegen maar ook dienstwoningen, scholen en kerken.¹⁹ De bouw verliep onder toezicht van de Nederlandse opzichter H.M. Toxopeus (levensdata onbekend) die de moskee ook ontworpen heeft.²⁰ De moskee was opgetrokken in een mix van Mogol- en Moorse stijl. Deze stijlen waren erg geliefd bij Nederlandse kolonialisten²¹ en zijn ook gebruikt bij de bouw van andere moskeeën in Indonesië uit de Nederlandse tijd. De Grote moskee van Baiturrahman (afb. 4) in Banda Aceh, West-Sumatra, is hier een voorbeeld van. Beiden moskeeën hebben ezelsbrugbogen en zijn voorzien van een trapgevel en uivormige koepels.

Tijdens de zeventiende eeuw was Tuban in handen van de VOC en had de havenstad een belangrijke positie in de internationale handel. Maar door een monopolie van de VOC op de handel in de haven van Tuban werd de

¹⁶ Ibid. 222-223.

¹⁷ Ibid.

¹⁸ Ibid.

¹⁹ Akihary, *Architectuur & Stedebouw in Indonesië*, 18-20.

²⁰ Khalim, "Sejarah, Bangunan dan Fungsi," 222-225.

²¹ De bouw van Masjid Jami en De Grote moskee van Baiturrahman valt samen met het Oriëntalisme in de schilderkunst in Europa. Wellicht houdt de keuze voor Mogol- en Moorse bouwstijlen hiermee verband. Over wie de architect van de Grote moskee van Baiturrahman, is bestaat discussie. Sommige bronnen wijzen naar de Nederlander Gerrit Bruins, anderen naar een Franse architect met de achternaam de Brunc.

lokale bevolking buitenspel gezet.²² Dit zorgde er uiteindelijk voor dat deze in opstand kwam. De islam als verbindende factor onder demonstranten was een belangrijk element in de verzetsgeschiedenis van Tuban.²³ Er is dus aanleiding om te denken dat Masjid Jami gebouwd werd om de gemoederen te sussen en om de toenmalige regent aan boord te houden van het koloniale regime. In het geval van de Grote moskee van Baiturrahman weten we bijvoorbeeld dat deze werd gebouwd omdat de Nederlanders bij hun inval in West-Sumatra twee jaar eerder de originele moskee hadden verwoest. Het herbouwen van de moskee was een daad van verzoening, in de hoop dat de bevolking van Aceh hun verzet tegen de aanwezigheid van de Nederlanders zou beëindigen.²⁴

In 1971 werd de moskee officieel omgedoopt tot Masjid Agung Tuban. Dit is een significante verandering.²⁵ De positie van de moskee aan *Alun-Alun*, het traditionele centrum van Javaanse steden, maakte al dat Masjid Jami geografisch gezien de centrale moskee van de stad was. De verandering van naam maakte dit officieel. In principe heeft iedere stad of regio maar één Agung ofwel grote moskee. Een voorwaarde voor een grote moskee is dat deze inclusief is. Hij moet ruimte bieden aan voldoende mensen, centraal gelegen zijn en qua stijl geen voorkeur uitspreken naar specifieke moslimgroeperingen of de status van moskeegangers onderling.²⁶

Door de jaren heen zouden er kleine renovaties en onderhoudswerkzaamheden uitgevoerd zijn vanwege het groeiend aantal bezoekers van de moskee. In 1985 werd door de toenmalige regent Juwairi Martoprawiro (levensdata onbekend) besloten de moskee uit te breiden met twee vleugels aan weerszijde van het originele gebouw (afb. 5).²⁷ De aanbouwen hebben dezelfde stijl als het hoofdgebouw.

²² Sodikin en Abdurakhman. "Disturbance of local democratization," 174.

²³ Poesponegoro en Notosusanto. *Sejarah Nasional Indonesia IV*, 222-229.

²⁴ Alfian en Basri, *Perang Kolonial Belanda Di Aceh*, 38.

²⁵ Khalim, "Sejarah, Bangunan dan Fungsi," 224.

²⁶ Ibid.

²⁷ Ibid.

Hoofdstuk II

Vóór de Reformasi: Nieuwe Orde onder Soeharto

2.1 Soeharto

(Mohamed) Soeharto (1921–2008) was de tweede president van Indonesië en regeerde de archipel van 12 maart 1967 tot 21 mei 1998. Soeharto werd geboren in 1921 in de provincie Daerah Istimewa Yogyakarta. In 1940 trad hij in dienst van het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger (KNIL). Later zou hij dienen onder de Japanners maar toen deze verslagen werden in 1945 sloot hij zich aan bij het Tentara Nasional Indonesia, het nationale Indonesische leger. Uiteindelijk werd hij in februari 1966 door Soekarno (1901–1970), de eerste president van Indonesië, gepromoveerd tot luitenant-generaal van het nationale leger om niet lang daarna benoemd te worden tot opperbevelgever.²⁸ Vanuit die aanstelling manoeuvreerde Soeharto zich een jaar later in de positie van Soekarno en werd hij de tweede president van Indonesië.

Zijn regeerperiode, beter bekend als de *Nieuwe Orde*, was een periode van zelfverrijking, gewelddadige onderdrukking, corruptie en nepotisme, maar ook een periode van economische groei, beter en meer onderwijs en globalisering. Dit maakte van Soeharto een omstreden president die tot op de dag van vandaag zowel geprezen als gehaat wordt. Soeharto stierf op 27 januari 2008 op 86-jarige leeftijd.

2.2 De Nieuwe Orde

²⁸ Gittings, "Suharto."

De benaming *Nieuwe Orde* van het regime van Soeharto was geen toeval. Het was bedoeld om zijn regime te onderscheiden van dat van zijn voorganger Soekarno.²⁹ Soekarno's bewind stond in het teken van revolutie en het stichten van de Republiek Indonesië.³⁰ Daartegenover stond nu de *Nieuwe Orde* met als kernwoorden stabiliteit en ontwikkeling. Stabiliteit betekende voor Soeharto een samenleving zonder onrust en oproer wat volgens Soeharto de basis was voor ontwikkeling en vooruitgang.³¹ Die vooruitgangs- en ontwikkelingsdrang zorgde ervoor dat Soeharto uiteindelijk de bijnaam *Bapak Pembangunan* kreeg wat meneer/vadertje ontwikkeling betekent.³²

En die ontwikkeling kwam er ook. Met het geld dat vrijkwam uit oliedelving en het exploiteren van andere natuurlijke bronnen liet Soeharto onder andere basisscholen, universiteiten en moskeeën bouwen. Het basisonderwijs werd hierdoor bereikbaar voor vrijwel de gehele bevolking en ook steeg het aantal mensen dat hoger onderwijs genoot.³³ Hier zaten echter keerzijden aan. In *Learning and Knowing Boundaries: Schooling in New Order Indonesia* gaat Barbara Leigh in op hoe het curriculum op overheidsscholen ontworpen was om leerlingen te indoctrineren met *developmentalisme*³⁴.³⁵ Daarnaast werd de geschiedenis van Indonesië in opdracht van Soeharto 'herzien' en was er geen ruimte voor kritische analyse of discussie.³⁶ Om grip te houden op de navolging van zijn visie voor Indonesië regeerde Soeharto

²⁹ Liddle, "Regime: The New Order" 39.

³⁰ Schwarz, *A Nation in Waiting*, 3.

³¹ Hooker, *Culture and Society in New Order Indonesia*, 3.

³² Leigh, "Learning and Knowing Boundaries," 44.

³³ Schwarz, *A Nation in Waiting*, 58.

³⁴ Developmentalisme is een economische theorie en een vorm van kapitalisme die veel werd toegepast in ontwikkelingslanden. De theorie draait om het creëren van een gezonde binnenlandse economie waarbij ontwikkeling een belangrijke rol speelt. Ontwikkeling en groei door bijvoorbeeld scholen te bouwen en daarmee werk te verschaffen zorgt voor een verbeterd welzijn van burgers wat hen er impliciet toe leidt het huidige regime te ondersteunen. Dit alles zou voor de nodige stabiliteit moeten zorgen die buitenlandse investeerders aantrekt. Met het geld van deze investeerders kan een land zich dan nog verder ontwikkelen tot het punt dat zij niet langer gekapitaliseerd worden, maar zelf gaan kapitaliseren. Heryanto, "Ideological Baggage and Orientations," 62-65.

³⁵ Leigh, "Learning and Knowing Boundaries," 52.

³⁶ Leigh, "Making the Indonesian state," 29.

middels de Nieuwe Orde Piramide.³⁷ Aan de top van die piramide stond Soeharto zelf. Vanuit daaruit stuurde hij het leger aan die op hun beurt zowel direct als indirect regeerde over de door het regime geïmplementeerde overheidsinstanties. Middels deze overheidsinstanties werd de samenleving geregeerd wat ervoor zorgde dat de bevolking compleet afhankelijk werd van de staat.³⁸ Niet alleen scholen maar ook banken, voedseldistributiecentra en gezondheidscentra stonden zo onder indirect gezag van Soeharto. Opstand en verzet kon zo makkelijk gesignaleerd en gesmoord worden middels omkoping, intimidatie, gevangenisstraffen en andere sancties.

Tijdens de Nieuwe Orde mochten er maar drie partijen in het parlement zitten. De rest van het parlement was gevuld met militairen welke door Soeharto zelf werden aangesteld. Die drie partijen waren de Partai Persatuan Pembangunan, Partai Demokrasi Indonesia en Golkar. De PPP en PDI waren het resultaat van door Soeharto opgelegde fusies. De PPP was een fusie van vier verschillende moslimpartijen en de PDI werd gevormd door de overige vijf nationalistische en niet-islamitische partijen. Golkar was in eerste instantie een onafhankelijke militaire organisatie die Soeharto uiteindelijk omvormde tot politieke partij die zijn belangen in het parlement moest vertegenwoordigen.³⁹ Volgens de grondwet tijdens de Nieuwe Orde kon Soeharto zelf wetten en amendementen opstellen en deze, met steun van het parlement, invoeren.⁴⁰ Via 5-jaarlijkse verkiezingen werd bepaald met hoeveel zetels elke partij vertegenwoordigd zou worden in het parlement. Mede doordat ambtenaren gedwongen werden om op Golkar te stemmen bleef Golkar de grootste partij in het parlement.⁴¹ Daarnaast had Soeharto het leger achter zich wat ervoor zorgde dat Soeharto zijn gang kon gaan.

³⁷ Liddle, "Soeharto's Indonesia." 71.

³⁸ Ibid.

³⁹ Vickers, *A History of Modern Indonesia*, 167.

⁴⁰ Butt, "Constitutions and Constitutionalism", 59.

⁴¹ Adiputri, "The empowerment of parliament." 55.

2.3 De invloed van het Nieuwe Orde regime op cultuur en religie

Waar zijn economische en politieke agenda gestoeld waren op de toekomst was Soeharto's staatsideologie gebaseerd op het verleden. Voor zijn staatsethos viel Soeharto terug op de rijke geschiedenis van Indonesië en specifiek op die van Java. Soeharto gebruikte hiervoor Pancasila, de officiële staatsideologie van Indonesië sinds 1945, als basis. Pancasila betekent vijf principes. Die vijf principes zijn: het geloof in de ene en enige God⁴², een rechtvaardig en beschaafde mensheid, de eenheid van Indonesië, een democratie die voortkomt uit innerlijke wijsheid en consensus en als laatste sociale rechtvaardigheid voor het hele Indonesische volk. Pancasila werd in 1945 door president Soekarno opgesteld. Hierbij liet hij zich inspireren door groot leiders uit de geschiedenis van Java en sommige andere eilanden van Indonesië.⁴³ Soeharto bouwde hierop voort tijdens zijn regime. Hij zag de wijsheden die verzegeld lagen in Pancasila als het bewijs dat de Javaanse samenleving het juiste model was voor het stabiele Indonesië dat hij voor ogen had. Lokale overheden over heel Indonesië werden dan ook gestructureerd naar het Javaanse model.⁴⁴ Dit model bestond uit de opdeling van jurisdicties in provinsi (provincies), kapupaten (districten) en kecamatan (gemeenten). Deze indeling en de benamingen voor deze onderverdeling waren voorheen alleen gebruikelijk in Java.

Dit was een van de vele voorbeelden van de Javanisering van Indonesië onder Soeharto. Een ander voorbeeld waarin deze voorkeur voor Java tot uitdrukking kwam waren de 450 gestandaardiseerde moskeeën die Soeharto door heel Indonesië liet bouwen middels het door hem opgezette Yayasan

⁴² Pancasila verplicht mensen een monotheïstisch geloof aan te hangen. Het is niet toegestaan om atheïstisch, polytheïstisch of animistisch te zijn, al gebeurt dit in de praktijk wel. De vijf godsdiensten die door de Indonesische staat erkend worden zijn de islam, het christendom, het protestantisme, het boeddhisme en het hindoeïsme. Dit maakt van Indonesië, ondanks dat het niet gespecificeerd is welke God aanbeden moet worden, een niet-seculiere staat.

⁴³ Ward, "Soeharto's Javanese Pancasila" 31.

⁴⁴ Rabasa en Chalk, *Indonesia's Transformation*, 47-48.

Amal Bakti Muslim Pancasila (Liefdadigheidsstichting voor Pancasila moslims). Het model van deze moskeeën was gebaseerd op dat van een van de oudste moskeeën van Indonesië namelijk de moskee van Demak in Java (afb. 6).⁴⁵ De moskee van Demak werd gebouwd door de Wali Songo tijdens het eerste islamitische koninkrijk op Java en voldeed aan de traditionele typologie van de Javaanse moskee. Mede om die reden zou Soeharto de moskee van Demak in 1987 hebben laten restaureren. De gestandaardiseerde moskeeën waren getooid met een ornament bestaande uit het woord ‘Allah’ in het Arabisch dat omsloten was door een vijfhoek (afb. 7). Die vijfhoek moest de vijf principes van Pancasila verbeelden. Dit in Pancasila omhulde islamitische ornament in combinatie met het op Javaanse architectuur geïnspireerde uiterlijk van de moskee moest uitdragen dat de Javaanse cultuur en Pancasila altijd boven het geloof stonden.⁴⁶ Om het geloof in en de kennis over Pancasila in de samenleving verder te verankeren moesten militairen, ambtenaren, docenten maar ook internationale studenten verplicht cursussen volgen uit het educatieprogramma P4 van de overheid om de staatsideologie en de geschiedenis hiervan te leren.⁴⁷

Voor Soeharto was de Javaanse cultuur een neutrale middenweg die, onder zijn leiding, moest laveren en bemiddelen tussen communistische groeperingen aan de ene kant en militante moslingroeperingen aan de andere. Beiden groeperingen hadden in het verleden pogingen gedaan om de gevestigde orde omver te werpen. Deze groepen zouden de stabiliteit van Indonesië in de weg staan.⁴⁸ De belangrijkste voorbeelden hiervan voor beider groeperingen waren respectievelijk de mislukte staatsgreep van de PKI (Partai Komunisme Indonesia) in 1965 en de alliantie van kopstukken van de moslingroepering Masyumi aan de Pemerintahan Revolusioner Republik Indonesia. De PRRI was een alternatieve overheid opgezet in Sumatra vlak na

⁴⁵ O’Neill, “Islamic Architecture under the New Order”, 159–161.

⁴⁶ Ibid.

⁴⁷ Ward, “Soeharto’s Javanese Pancasila”, 37.

⁴⁸ O’Neill, “Islamic Architecture under the New Order”, 159–161.

de onafhankelijkheid om de gevestigde orde van president Soekarno te ondermijnen. De verbintenis van de belangrijkste leden van Masyumi met deze alternatieve overheid zorgde er uiteindelijk voor dat de groepering in 1960 in zijn geheel werd verboden.⁴⁹

De relatie tussen de islam en de staat tijdens de Nieuwe Orde was complex. Soeharto, die zelf moslim was, wilde de islam depolitiseren en probeerde kosten wat het kost om islamitische partijen en organisaties buiten de politieke arena te houden. Hiervoor nam Soeharto verschillende maatregelen die reikten van onderdrukking tot manipulatie.⁵⁰ Dit, in combinatie met zijn Pancasila indoctrinatie en het homogeniseren van de cultuur zorgde ervoor dat de moslimgemeenschap zich tijdens de Nieuwe Orde vaak niet gerepresenteerd en gehoord voelde. In de vorige paragraaf werd de bouw van de door de staat gesubsidieerde ‘Pancasila moskeeën’ al besproken. Behalve dat deze moskeeën de Javaanse cultuur en Pancasila moest verspreiden over Indonesië was het ook een politieke zet om de moslimgemeenschap tevreden te houden ondanks hun gemarginaliseerde positie. Een andere maatregel was het verbieden van het dragen van een *hijab*⁵¹ op middelbare scholen in de jaren tachtig.⁵²

Naast de moslimgemeenschap uitten kunstenaars, studenten, journalisten en schrijvers nu ook hun onvrede over het onderdrukkende regime. Soeharto was zich bewust van de rol die media kon spelen in het vormen van de publieke opinie en in het snel verspreiden van informatie. Sommige kranten werden dan ook gecensureerd of verboden. Mensen die zich niet aan deze censuur hielden of meningen uitten die ontwrichtend konden werken op de samenleving verdwenen soms plots of werden gevangengenomen. Het meeste bekende voorbeeld hiervan is het gevangenschap van, nu wereldberoemd, schrijver Pramoedya Ananta Toer

⁴⁹ Ward, “Soeharto’s Javanese Pancasila”, 37–38.

⁵⁰ Liddle, “Soeharto’s Indonesia,” 78.

⁵¹ Een hijab is een hoofdoek tot op de schouders die wordt gedragen door moslimvrouwen.

⁵² Vickers, *A History of Modern Indonesia*, 184,

(1925–2006) in 1965. Hij werd samen met andere schrijvers en afvalligen opgepakt en verbannen naar Pulau Buru in de Molukken. Na zijn vrijlating 1979 werd hem een publicatieverbod opgelegd.⁵³

2.4 Soeharto's val

Tijdens de Nieuwe Orde veranderde Indonesië van een ontwikkelingsland in een NIC. Een NIC is een Newly Industrialized Country. De term wordt gebruikt om zogenaamde derdewereldlanden in Azië die in korte tijd middels industrialisatie enorme economische groei hebben doorgemaakt te identificeren. Indonesië was zo'n land. In 1990 was het percentage van de bevolking dat onder de armoedegrens leefde gedaald van 60 procent naar 15 procent ten opzichte van 1970.⁵⁴ Soeharto gebruikte deze prestaties als legitimatie van zijn leiderschap.⁵⁵ Later zou blijken dat dit niet voldoende was om zijn regime overeind te houden.

Aan het eind van de jaren tachtig en het begin van de jaren negentig begon de weerstand onder de bevolking tegen de Nieuwe Orde toe te nemen. Soeharto had door dat hij de steun van een grote groep van de bevolking, de moslimgemeenschap, aan het verliezen was. Om die reden begon Soeharto zijn regime te versoepelen in de jaren negentig.⁵⁶ Onderdeel hiervan was het oprichten van de ICMI -vereniging voor Indonesische islamitische intellectuelen-. Deze niet-politieke vereniging moest als spreekbuis dienen voor de moslimbevolking.⁵⁷

Het mocht uiteindelijk niet baten. Op economisch gebied was de Nieuwe Orde sterk gebleken maar het ontbrak het regime aan een sterke civiele basis die nodig was om de samenleving mee te krijgen. Toen de

⁵³ Hooker, "Expression: Creativity Despite Constraint", 278–281.

⁵⁴ Crouch, *Political Reform*, 16; Schwarz, *A Nation in Waiting*, 58.

⁵⁵ Liddle, "Regime: The New Order" 54.

⁵⁶ Hooker, *Culture and Society in New Order Indonesia*, 5.

⁵⁷ Hefner, "Islamization and Democratisation in Indonesia", 75.

Indonesische economie getroffen werd door de Aziatische financiële crisis in 1997 viel Soeharto's legitimiteitsclaim weg. Het Indonesië van Soeharto werd onder toezicht van het Internationaal Monetair Fonds gesteld. De voorwaarden en hervormingen die het IMF oplegde in ruil voor hulp ontworpen de piramide van Soeharto's regime wat er uiteindelijk toe leidde dat hij op 21 mei 1998 na 31 jaar aftrad.⁵⁸

⁵⁸ Bresnan, "The United States," 93-94.

Hoofdstuk III

De Reformasi

3.1 Wat was de Reformasi?

Het groeiende ongenoegen in de Indonesische samenleving over Soeharto's regime in combinatie met de gevolgen van de Aziatische economische crisis maakte dat de maatschappij van Indonesië hevig ontwricht raakte in de jaren negentig. Toen Soeharto in 1998 gedwongen aftrad was de chaos compleet. Het jaar volgend op zijn aftreden werd getekend door demonstraties en een golf van geweld.⁵⁹ Na bijna tweeëndertig jaar dictatorschap kreeg Indonesië de kans om opnieuw te beginnen. Van een schone lei was echter geen sprake. De institutionalisering en corruptie die ontstonden onder Soeharto waren inmiddels diep geworteld in het dagelijks leven op zowel lokaal als nationaal niveau. De gevestigde politieke, economische, sociale en culturele structuren moesten allen worden gereorganiseerd. Ook de natie stond onder druk. Voor veel groepen, zowel religieus als geografisch, was het einde van de Nieuwe Orde een kans op meer of zelfs totale onafhankelijkheid. Dit leidde onder andere tot demonstraties met dodelijke afloop in zowel Irian Jaya (nu Papoea), Timor (nu Timor L'este) en de provincie Aceh.⁶⁰

Vicepresident Bacharuddin Jusuf Habibie (1936-heden) werd na het aftreden van Soeharto de derde president van Indonesië en stond voor de taak om de eerste stappen te zetten op de weg van het herdefiniëren van Indonesië. Dit proces van hervorming van de Indonesische natiestaat na de val van de Nieuwe Orde kennen wij nu als de *Reformasi*. Amper een jaar na Soeharto's aftreden schreef Patrick Smith het essay "What does it mean to be

⁵⁹ Vickers, *A History of Modern Indonesia*, 216.

⁶⁰ Crouch, "Indonesia," 124.

modern? Indonesia's *reformasi*". In dit stuk beschrijft hij accuraat wat deze veranderingen en hervormingen voor Indonesië betekende:

'The process now unfolding in Indonesia is complicated and simple all at once. Reformasi, as Indonesians call it, extends far beyond restoring the democracy Indonesians once and briefly knew. That would be momentous enough of itself. But the endeavor is larger, more encompassing. It is better understood as a matter of national reinvention. There is no revolution near at hand; no new ideology is about to be revealed. What Indonesians propose is more daunting still: a reevaluation of the very ideals the West urges upon the world—democracy, liberty, equality, self-determination, modernization, progress. These ideals are to be remade and understood anew. In all its dimensions—political, economic, social, administrative, and so on—the project is the creation of a new ethos by which Indonesians will live in the new millennium.'

⁶¹

Uit Smith's tekst blijkt dat de verwachtingen van de Reformasi als beweging in de beginjaren hoog waren. In de volgende paragraaf wordt besproken hoe Habibie, de eerste Reformasi president, deze verwachtingen probeerde te beantwoorden.

3.2 De Reformasi onder Habibie

Habibie werd twee maanden voor de val van Soeharto benoemd tot vicepresident. Hiervoor had hij al een politiek carrière als minister van technologie en onderzoek onder het regime van Soeharto. Daarnaast was hij onder andere voorzitter van het ICMI dat werd besproken in het vorige hoofdstuk. Veel werd er van Habibie niet verwacht. Zijn naam, wat schatje

⁶¹ Smith, "What does it mean to be modern?," 49.

betekent in het Arabisch, was ironisch genoeg een goede samenvatting van de publieke opinie over hem. Soeharto zou hem zelfs gekozen hebben als zijn vicepresident omdat hij er van uit ging dat Habibie na twintig jaar loyaliteit niet bereid was maar vooral ook niet in staat was om het regime radicaal te hervormen.⁶²

Ondanks Habibie's eigen betrokkenheid en belang bij het in standhouden van de status quo wist Habibie een aantal belangrijke veranderingen door te voeren tijdens zijn kortdurende presidentschap. Onder zijn leiding werd de grondwet van 1945 herzien.⁶³ In het tweede amendement van de grondwet werden een aantal belangrijke mensenrechten opgenomen waaronder de vrijheid van meningsuiting (artikel 28E(3)), vrijheid van beweging in, van en naar Indonesië en de vrijheid van het belijden van ieders geloof (artikel 28E(1)).⁶⁴ Daarnaast werd de censuur op de media opgeheven, liet Habibie honderden politieke gevangenen vrij en werden onafhankelijke politieke partijen gelegaliseerd.⁶⁵ Dat laatste was een eerste stap in het democratiseringsproces van Indonesië tijdens de Reformasi. Daaropvolgend werd beleid en wetgeving ontwikkeld om de invloed en de aanwezigheid van militairen terug te dringen binnen de politiek.⁶⁶

Echter, veruit de meest ambitieuze hervorming van Habibie was zijn poging om de voorheen centrale overheid te decentraliseren. Nieuwe wetgeving moest ervoor zorgen dat de macht van Jakarta ingeperkt werd opdat provincies, districten en gemeentes meer autonomie zouden krijgen.⁶⁷ Dit werd in 1999 vastgelegd onder wet 22 die ging over regionale autonomie en wet 25 die betrekking had op fiscale nivellering tussen de centrale overheid en de regio's. Zoals eerder te lezen was, waren alle lokale overheden onder Soeharto gebaseerd op een Javaans model. Met deze nieuwe

⁶² Crouch, "Political Reform," 21.

⁶³ Indrayana, *Indonesian Constitutional Reform 1999-2002*, 121.

⁶⁴ Butt, "Constitutions and Constitutionalism", 60.

⁶⁵ Crouch, "Political Reform in Post-Suharto Indonesia",

⁶⁶ Hefner, *Routledge Handbook of Contemporary Indonesia*, 18.

⁶⁷ Ibid.

wetgeving konden lokale overheden nu zelf invulling geven aan de regionale bestuurlijke structuren en zelf gemeenteverordeningen opstellen. Deze wetten zouden uiteindelijk in 2001 effectief worden onder het presidentschap van Abdurrahman Wahid (1940–2009), de eerste democratisch verkozen president van Indonesië en Habibie's opvolger.⁶⁸ Deze verkiezingen vonden plaats in 1999. Dit was vier jaar voordat Soeharto's, en daarmee Habibie's, termijn officieel zou aflopen. Habibie besloot zich uiteindelijk niet verkiesbaar te stellen en stond zijn positie in oktober 1999 af aan Abdurrahman Wahid.⁶⁹

3.3 Invloed van de Reformasi op religie en cultuur: nationaal

Vlak na de val van Soeharto ontstond er een tijdelijk vacuüm waarin alles mogelijk leek. Hierdoor konden culturele evenementen georganiseerd worden zonder eerst door de bureaucratie gekeurd te hoeven worden, konden (politiek geëngageerde) kunstenaars de kunst maken die zij wilden en konden journalisten verslag doen van de gebeurtenissen in Indonesië zonder gecensureerd of gevangen genomen te worden.⁷⁰ Deze vrijheid zorgde er ook voor dat onder andere veel kunstenaars, journalisten, etnische minderheden, studenten maar ook vrouwen hun zinnen gingen zetten op een liberale samenleving. Door de globalisering en het kapitalisme waaraan Indonesië was geïntroduceerd aan het eind van de twintigste eeuw had zich een liberale middenklasse ontwikkeld.⁷¹ Ondanks dat deze uitingen en dit gedachtegoed nu beschermd werden onder het tweede amendement werd deze liberalisering en individualisering van de maatschappij door een deel van de moslingemeenschap gezien als een afbreuk aan moraliteit in de Indonesische samenleving. Die verwestering van de maatschappij en het gebrek aan

⁶⁸ Rabasa en Chalk, *Reinventing Indonesia*, 47–48.

⁶⁹ Crouch, *Political Reform in Post-Suharto Indonesia*, 25.

⁷⁰ Jones, *Culture, Power, and Authoritarianism in the Indonesian State*, 184.

⁷¹ Butt, "Constitutions and Constitutionalism", 74.

moraliteit werden de speerpunten van de Islamitische oppositie die in diezelfde tijd opkwam.

In het vorige hoofdstuk was al te lezen dat de moslimgemeenschap, ondanks dat zij ruim in de meerderheid waren, gemarginaliseerd en onderdrukt werd. Aan het einde van de twintigste eeuw begon de moslimgemeenschap langzaam meer plaats in te nemen in de maatschappij, voor zover dat kon. De Reformasi was voor hen een kans om de rol van de islam in de politiek en de samenleving opnieuw vorm te geven. Onder Soeharto werden zij in het parlement gerepresenteerd door de PPP. Toen Habibie het parlement zo hervormde dat niet drie maar meerdere partijen deel konden nemen kwam er een piek in het ontstaan van nieuwe politieke partijen. In totaal werden 141 nieuwe politieke partijen opgericht waarvan er uiteindelijk 48 geschikt bevonden werden om deel te nemen aan de verkiezingen van 1999.⁷² Een aantal islamitische partijen kwam hieruit voort waaronder de FPI, PAN en PKB. De oprichting van deze partijen maak een einde aan het depolitiserende beleid van Soeharto omtrent de islam.

De globalisering van eind twintigste en begin eenentwintigste eeuw in combinatie met de onderdrukking van Soeharto zorgde ervoor dat een deel van de moslimgemeenschap argwanend was geworden naar invloed van het westen.⁷³ Voor hervormingen vonden zijn inspiratie in de ummah, de gemeenschap van alle moslims ter wereld. Tijdens de Nieuwe Orde konden door groeiende welvaart en buitenlandse investeerders, onder andere uit Saudië-Arabië, meer mensen op *Haji* naar Mekka of met een beurs studeren in Saudi-Arabië. Daarnaast werd Turkije een belangrijke bestemming voor Indonesische Moslims. Mensen die hier waren geweest namen delen van de Arabische cultuur en architectuur mee. Zij wilde in een geglobaliseerde context een prominentere rol innemen binnen de internationale moslimgemeenschap. Dit resulteerde er onder andere in dat er sinds de

⁷² Indrayana, *Indonesian Constitutional Reform 1999-2002*, 110.

⁷³ Riddell, "Globalisation, Western and Islamic, into the 21st Century," 128-130.

Reformasi een enorme toename was van vrouwen in Indonesië die een hoofddoek droegen, dat er meer mensen vaker naar de moskee gingen en dat, vooral op Java, het gebruiken van Arabische namen voor kinderen steeds populairder werd.⁷⁴

3.4 Invloed van de Reformasi op religie en cultuur: regionaal

Door de decentralisering van de overheid kwam nu meer macht te liggen bij de lokale overheden, en specifiek bij de districtshoofden. Zij konden nu grotendeels zelf beschikken over de distributie van hun financiën of met eigen initiatieven komen om deze financiën aan te vullen. Daarnaast lag de verantwoordelijkheid voor het maken van beleid voor cultuur, toerisme en religie nu ook bij hen. Dit zorgde er in sommige regio's voor dat er Islamitische gemeenteverordeningen werden aangenomen.⁷⁵ De Sumatraanse provincie Aceh voerde bijvoorbeeld uiteindelijk de sharia in. In andere regio's, bijvoorbeeld op Bali, werd de focus juist op toerisme gelegd.

De identiteitspolitiek die Soeharto tweeëndertig jaar had gevoerd verplaatste zich nu naar de lokale overheden. Middels onder andere gesponsorde culturele producties en prestigeprojecten ging de zoektocht naar identiteit verder op regionaal niveau. Door de decentralisering van de macht was er weinig overzicht vanuit de centrale overheid op hoe en of lokale overheden de gemaakte amendementen in acht namen. In tegenstelling tot de hoop dat de decentralisering zou helpen bij het bestrijden van corruptie, maakte de decentralisering het juist makkelijker om te corrumpen en dit werd dan ook gedaan.⁷⁶

⁷⁴ Sarahtika, "The Politics of Hijab."; Kuipers en Askuri, "Islamization and Identity in Indonesia." 25-27.

⁷⁵ Hasan, "Reformasi, Religious Diversity," 33-34.

⁷⁶ Pratikno, "Local Autonomy and Democracy in Indonesia," 31.

3.5.1 Invloed van de Reformasi op Tuban

In 2001 werd Haeny Relawati Rini Widyastuti (1964–heden) onder het nieuwe stelsel verkozen tot de nieuwe regent van het district Tuban in Oost Java. Haar aanstelling verliep niet zonder controversie. Voordat Haeny regent van Tuban werd had zij al een politieke loopbaan achter de rug bij Golkar waar zij sinds 1992 actief was op lokaal en later ook nationaal niveau.⁷⁷ Na het einde van de Nieuwe Orde waren de PKB (moslim) en de PDI-P (democratisch) de grootste partijen in de regio.⁷⁸ Toch wist Haeny als afgevaardigde van Golkar de positie van regent van Tuban te bemachtigen. Al snel gingen er geruchten dat zij haar positie zou hebben verkregen door omkoping en nepotisme waarna er rellen uitbraken in het district.⁷⁹ Haar man, Ali Hassan (onbekend–2011), was een bekende zakenman met groot aanzien in de regio. Volgens de demonstranten zou hij er mede voor gezorgd hebben dat zijn vrouw aan de macht kwam.⁸⁰ Men was er niet van overtuigd dat een pion van de Nieuwe Orde de Reformasi–hervormingen in goede banen zou kunnen leiden.⁸¹ Ook hielp het niet dat Widyastuti en haar familie hun luxueuze levensstijl niet onder stoelen of banken staken terwijl een groot deel van de bevolking nog aan het herstellen was van de economische crisis.⁸² Met het zakelijke imperium van haar man en haar politieke positie had de familie de totale macht over de lokale politiek en economie in Tuban. Ondanks dit alles werd zij in 2006 voor de tweede keer regent van Tuban wat wederom zorgde voor gewelddadige rellen.⁸³

⁷⁷ Satriyo, “Pushing the boundaries,” 257.

⁷⁸ Sodikin en Abdurakhman, “Disturbance of local democratization,” 177–179; Utomo, “Pilkada Tuban.”

⁷⁹ Ibid. 178.

⁸⁰ Kurniaty, “The elite changes,” 147–148.

⁸¹ Ibid. 148.

⁸² Sodikin en Abdurakhman, “Disturbance of local democratization: Riot in Tuban election 2006”, 178.

⁸³ Kurniaty, “The elite changes in Indonesia’s Electoral Democracy,” 152.

Hoofdstuk IV

Masjid Agung Tuban in 2002

4.1 Beschrijving van het gebouw

Het uiterlijk van Masjid Agung Tuban in 2002 wijkt sterk af van dat van de koloniale moskee die er voorheen stond. Volgens de architect van de nieuwe moskee is het oude gebouw wel bewaard gebleven. Dit moest omdat de koloniale moskee een beschermd gebouw is.⁸⁴ Hoe met het behoud van dit gebouw is omgegaan wordt besproken in paragraaf vier van dit hoofdstuk.

Voor het nieuwe ontwerp zijn twee vleugels aan weerszijden van het originele gebouw geplaatst. Hierdoor heeft het gebouw een u-vorm gekregen ten opzichte van de oorspronkelijke vierkante plattegrond. De vleugels hebben een kelder, een begane grond en een eerste verdieping. Om het originele gebouw heen is een nieuwe constructie gebouwd die aansluit op de schaal van de aangebouwde vleugels.⁸⁵ Zowel de vleugels als het hoofdgebouw zijn voorzien van arcades die uitkomen op een binnenplaats. Het nieuwe gebouw telt vijf koepels daar waar het oorspronkelijke gebouw er maar een had. Daarnaast wordt de constructie die om de originele moskee heen is gebouwd omlijst door vier minaretten. Ook heeft elke vleugel nog een minaret waarmee het aantal minaretten op zes komt. In beiden vleugels is een trappenhuis aanwezig dat de eerste verdieping met de begane grond en de kelder met elkaar verbindt.⁸⁶ De eerste verdieping van de linkervleugel is gereserveerd voor vrouwen om te bidden. Op de begane grond van de linkervleugel is ook nog een ruimte voor oudere vrouwen om te bidden. De rest van de gebedsruimten –de hoofdgebedsruimte in het bidden, de begane grond en eerste verdieping van de rechtervleugel en een deel van de begane

⁸⁴ Zie bijlage 1.5

⁸⁵ Ibid.

⁸⁶ Ibid.

grond van de linkervleugel- zijn voor mannen. In de kelder van de linkervleugel bevindt zich onder andere een wasplaats en toilet voor vrouwen alsmede een bibliotheek.⁸⁷ De wasplaats en het toilet voor mannen zijn te vinden in de kelder van de rechtervleugel. Hier is ook een vergaderzaal voor het bestuur van de moskee aanwezig. De kelders van de twee vleugels zijn niet met elkaar verbonden maar kunnen behalve via de trappenhuizen aan de binnenkant ook bereikt worden door twee rechte trappen op straatniveau aan de voorzijde van de vleugels.

4.2 De verbouwing van Masjid Agung Tuban onder Haeny Widyastuti

Tijdens haar regentschap deed Haeny veel om de gemeenschap aan zich te binden. De infrastructuur in Tuban werd verbeterd, aanzienlijke bedragen zouden gedoneerd zijn aan lokale islamitische kostscholen en er werden schrijfwedstrijden georganiseerd om journalisten te stimuleren.⁸⁸ Dit alles met een verborgen agenda om loyaliteit te kweken bij de groeperingen –de media en de moslimmeerderheid– die zij nodig had om haar positie als regent te versterken.⁸⁹ Veel van de voorgenoemde infrastructuurprojecten werden toegewezen aan zakenpartners van Haeny's man Ali Hasan. Paring Waluyo Utomo⁹⁰ schrijft in zijn artikel hoe de bouw in Indonesië vaak een façade is voor corruptie.⁹¹ Door de hoge bedragen die om gaan in deze sector en het gebrek aan algemene kennis over de werkelijke kosten van grote projecten wordt regelmatig geld weggesluisd.⁹² Zo zou het ook gegaan zijn bij de

⁸⁷ Zie bijlage 1.5; Semeru. "Analisis Bentuk Fasade."

⁸⁸ Utomo, "Pilkada Tuban."

⁸⁹ Kurniaty, "The elite changes in Indonesia's Electoral Democracy," 150-151.

⁹⁰ Paring Waluyo Utomo was een leider van het verzet in de zaak Lusi en schreef hier het boek *Kronik Lumpur Lapindo Skandal Bencana Industri Pengeboran Migas di Sidoarjo* over. In 2006 werd Oost Java getroffen door een giftige modderstroom uit een moddervulkaan die met toedoen van het gaswinningsbedrijf PT. Lapindo Brantas werd veroorzaakt. Sindsdien probeert het bedrijf en de lokale overheid de zaak in de doofpot te stoppen. Utomo schrijft regelmatig over corruptie in Indonesië. Hij werd geboren in Tuban.

⁹¹ Utomo, "Pilkada Tuban."

⁹² Ibid.

verbouwing van Masjid Agung Tuban die begon in oktober 2002.⁹³ Via een blog is te lezen dat het bedrijf PT. Wira Perdana Konsultan de bouw van moskee zou hebben uitgevoerd in samenwerking met Segiempat Multi Kreasi associates.⁹⁴ PT. Wira Perdana Konsultan is een aannemersbedrijf uit Soerabaja, Oost Java, dat regelmatig meebiedt op grote overheidsprojecten, met name projecten zoals bruggen en snelwegen. Over wie of wat Segiempat Multi Kreasi associates is en wat hun rol was bij de verbouwing van de moskee is helaas niets bekend. Op diezelfde blog staat dat Armanda Subiyantoro de architect van de verbouwing was.⁹⁵ Via Facebook ben ik in contact gekomen met architect Armanda Subiyantoro en heb ik hem gevraagd om een aantal vragen te beantwoorden met betrekking op de verbouwing van de moskee.⁹⁶ In de volgende paragraaf worden de resultaten van dit interview besproken.

4.3 Armanda Subiyantoro over de architectuur van Masjid Agung Tuban

Subiyantoro geeft in het interview aan dat hij de opdracht voor de moskee direct heeft verkregen van de toenmalige overheid van Tuban. Zij zouden actief betrokken zijn geweest bij het ontwerpen en renoveren van de moskee.⁹⁷ Omdat de koloniale moskee een beschermd monument was moest deze bewaard blijven in het nieuwe ontwerp. Waarom er niet voor gekozen is om op een andere locatie te bouwen heeft waarschijnlijk drie redenen. De eerste is dat de grote moskee sinds de koloniale tijd op Java een belangrijke rol speelde in de stadsplanning.⁹⁸ Een plek aan Alun-Alun is alleen weggelegd voor bouwwerken met grote significantie voor de samenleving. Zo ligt naast de grote moskee ook het Kraton –de residentie van de sultan– aan Alun-

⁹³ Ibid.

⁹⁴ “Deskripsi Masjid.”

⁹⁵ Ibid.

⁹⁶ Voor contact tussen Armanda Subiyantoro en mij zie bijlage 1.1 tot en met bijlage 1.4.

⁹⁷ Zie bijlage 1.5

⁹⁸ Ibid.

Alun. Zo zijn het geloof en de staat, twee belangrijke pilaren van de Indonesische samenleving- aan het plein vertegenwoordigd. De grote moskee verplaatsen zou hier afbreuk aan gedaan hebben. De tweede reden is dat de moskee op deze manier dicht bij de snelweg zou blijven liggen. In het interview gaf Subiyantoro aan dat de moskee een nieuwe toeristische impuls aan de stad moest geven.⁹⁹ De moskee is nu te zien vanaf de snelweg en haalt mensen over om af te slaan en kijkje te gaan nemen. De laatste reden is dat de moskee dicht bij de tombe van Wali Sunan Bonang ligt. Die tombe is een essentieel onderdeel van de geschiedenis van de islam op Java en de rol die Tuban hierin had.¹⁰⁰ Het is daarnaast gebruikelijk voor families om tijdens schoolvakanties of nationale feestdagen op *Ziarah Wali* -pelgrimage naar een tombe van een van de Wali Songo- te gaan. Door de moskee dicht bij de tombe te houden is de moskee verbonden met die islamitische geschiedenis en kunnen mensen die de tombe bezoeken ook gebruik maken van de moskee.¹⁰¹

De kleuren van de moskee (afb. 1 en 11) zijn volgens Subiyantoro om een specifieke reden uitgekozen. De hoofdkleuren aan de buitenkant van de moskee moesten de politieke partijen vertegenwoordigen die op dat moment het grootst waren in Tuban.¹⁰² Geel stond voor Golkar (nationalistisch), groen voor de PKB (islamitisch), blauw voor de PAN (islamitisch) en rood voor de PDI-P (nationalistisch). Door deze kleuren te kiezen moest de moskee een baken van vrede worden.¹⁰³ Dit was vooral ook van belang vanwege de politieke onrust die was ontstaan in de regio sinds Haeny's regentschap. Verder moesten de kleuren de aandacht van voorbijgangers, vooral die op de snelweg, trekken.

⁹⁹ Zie bijlage 1.5

¹⁰⁰ Ibid.

¹⁰¹ Ibid.

¹⁰² Ibid.

¹⁰³ Ibid.

Om het idee van diversiteit verder te benadrukken is de trapgevel van de koloniale moskee zichtbaar gebleven in het eindontwerp. Naast de koloniale architectuur zijn er ook stijlelementen uit andere culturen in de moskee verwerkt. De koepels en minaretten zijn een verwijzing naar moskeearchitectuur uit het Midden-Oosten. Naast deze architecturale vormen is er ook gebruik gemaakt van ornamentele geometrische patronen in onder andere de muurbehandeling van de vleugels (afb. 8). Subiyantoro beschouwt deze patronen als typische Islamitische symbolen. Behalve deze Arabische elementen zijn er ook diverse Javaanse elementen in de moskee verwerkt. Zo zijn de deuren aan de binnenkant van de moskee versierd met traditioneel Javaans houtsnijwerk en is de originele Javaanse gietijzeren wenteltrap bewaard gebleven (afb. 9 en 10). Subiyantoro benadrukt in het interview dat het bij het ontwerpen van een moskee erg belangrijk is om ook lokale elementen toe te voegen zodat de regio gerepresenteerd is in de architectuur.¹⁰⁴

Als architect heb je een belangrijke rol in het vormgeven van de nationale identiteit en geschiedenis, volgens Subiyantoro. Het is daarbij belangrijk om finzinnig met de geschiedenis van een plek om te gaan alsmede het creëren van nieuwe geschiedenis bij het ontwerpen van een gebouw.¹⁰⁵ Het ontwerpen van de nieuwe Masjid Agung Tuban was dan ook een uitdaging, aldus Subiyantoro.¹⁰⁶ Omdat de oorspronkelijke moskee bewaard moest blijven moest de nieuwe moskee zo ontworpen worden dat deze tijdens en na de verbouwing intact zou blijven. Het graven van de kelders was daarmee een riskante zet omdat dit de fundering van de oude moskee kon aantasten.¹⁰⁷ Daarnaast bestaan er in de islam geen specifieke regels voor het ontwerpen van een moskee maar zijn er wel een hoop islamitische symbolen en ornamenten voorhanden. Hier moest een zorgvuldige keus uit gemaakt

¹⁰⁴ Zie bijlage 1.5

¹⁰⁵ Ibid.

¹⁰⁶ Ibid.

¹⁰⁷ Ibid.

worden. Verder moesten het plan voor de verbouwing en het uiteindelijke ontwerp nog goedgekeurd worden door het bestuur van de moskee en andere religieuze figuren uit de gemeenschap. Subiyantoro liet doorschemeren dat deze in eerste instantie niet enthousiast en meegaand waren maar uiteindelijk konden worden overgehaald.

4.4 Behoud van de koloniale moskee in het ontwerp

Uit het interview blijkt dat Subiyantoro veel waarde hecht aan de oorspronkelijke moskee (de moskee zoals in 1894). De geschiedenis ervan is een belangrijk onderdeel van zijn ontwerp geworden. Volgens de architect zou het originele gebouw bewaard zijn gebleven in de nieuwe structuur. Als we kijken naar het uiterlijk van de nieuwe moskee en de plattegrond hiervan is het lastig voor te stellen waar het gebouw dan precies gebleven is. Het meest opvallende element dat is overgebleven is de trapgevel. In de oorspronkelijke moskee was de trapgevel een middenrisaliet. In de nieuwe moskee is de risaliet verdwenen door de gevel helemaal door te trekken aan weerszijden (afb. 2 en 11). De rest van de voorgevel is ook nog aanwezig. Uit interieur- en exterieur foto's is op te maken dat originele ramen nog op dezelfde plek zitten (afb. 2 en 12). Als we kijken naar de positie van de ramen is te zien dat de begane grond van de nieuwe moskee is verhoogd tot net onder deze ramen. Hierdoor is het originele rustica werk niet meer te zien (afb. 11 en 13). Deze ophoging van de vloer is ook te zien aan de twee torentjes van het originele gebouw die ook bewaard zijn gebleven. Doordat de vloer is verhoogd is een stuk van de voet van deze torentjes verloren gegaan en zijn, zoals te zien is in afbeelding 13 ten opzichte van afbeelding 14, de vensters, die niet origineel meer zijn, omhoog geplaatst. Deze oplossing oogt wat ongemakkelijk omdat de vensters de lijst rondom de torentjes onderbreken. Subiyantoro gaf aan dat de grote koepel van het nieuwe gebouw geplaatst is boven de koepel van de oorspronkelijke moskee. Dit zou

betekenen dat het dak en de koepel van de moskee nog intact zouden moeten zijn. Uit foto's van de oude moskee is te herleiden dat het originele dak een soort schilddak is met een platte bovenkant waar de uivormige koepel op rust. Omdat de middenrisaliet dan wel veranda een afzonderlijk dakje heeft, begint het dak van de originele moskee boven de rest van de voorgevel. Op interieurfoto 12 is echter te zien dat het plafond boven de ramen niet schuin is, zoals men zou verwachten, maar dat hier een balkon of balustrade is aangebracht. Verder doet de plattegrond vermoeden dat de aanbouwen uit 1985 ook in het nieuwe ontwerp zijn opgenomen. Dit is te zien aan de positie van de muur achter de torentjes die correspondeert met de positie van aanbouwen op afbeelding 5. Bronnen om deze bewering te staven zijn er echter niet. Helaas heb ik geen foto's van het interieur van de moskee uit 1894 kunnen vinden waardoor een analyse van het interieur uitblijft.

Het is duidelijk dat er zeker nog originele elementen van de moskee uit 1894 in de nieuwe moskee aanwezig zijn. De vraag hierbij blijft in hoeverre er hier gesproken kan worden van het behoud van de moskee als geheel. Het lijkt erop dat de ingrepen die gedaan zijn aan de oorspronkelijke moskee irreversibel zijn. Bij het bespreken van het behouden van de oude moskee gebruikt Subiyantoro een aantal keer de woordsneden *estetika dekoratif* (decoratieve esthetiek) en *estetika arsitekturalnya* (architecturale esthetiek).¹⁰⁸ Hieruit kan worden opgemaakt dat het uitgangspunt van de architect was om de moskee te behouden middels een aantal decoratieve en architecturale elementen die sprekend waren voor het gebouw maar die ook paste binnen zijn nieuwe ontwerp.

¹⁰⁸ Zie bijlage 1.5

Conclusie

Masjid Agung Tuban is een moskee met veel historische relevantie. Niet alleen is de locatie verbonden met de geschiedenis van de verspreiding van de islam op Java, ook draagt het gebouw een deel van de koloniale geschiedenis van Indonesië met zich mee.

Onder Soeharto werd de Islam gedepolitiseerd en werd moslims een plek in de politieke arena ontzegd ondanks dat zij een meerderheidsgroep waren. Door de homogenisering van cultuur en religie onder Soeharto heerste er een gevoel van onderdrukking in de samenleving. De media, geschiedschrijving, het onderwijs, architectuur en zelfs wat men wel of niet mocht dragen werd door de overheid gereguleerd. Ondanks dit alles groeide de economie exponentieel tijdens de Nieuwe Orde. Dit zorgde voor een grotere middenklasse en een stijgend aantal hoger opgeleiden. Deze economische voordelen wogen voor velen echter niet op tegen de nadelen van het leven in een dictatuur. Eind jaren tachtig en begin jaren negentig begon het regime van Soeharto al langzaam af te brokkelen en groeide de verdeeldheid en onvrede onder de oppervlakte. Mede door de economische crisis van 1997 kwam het regime van Soeharto na tweeëndertig jaar ten val.

De Nieuwe Orde maakte plaats voor de Reformasi: de grootscheepse hervormingen die Indonesië moesten leiden naar democratie en welvaart. Aan het begin van de Reformasi heerste er een gevoel van euforie door de nieuw verkregen vrijheden en er was hoop op verbetering. Onder Habibie werden verstrekkende hervormingen doorgevoerd die de piramide van Soeharto, waar hij zelf jarenlang deel van uitmaakte, moesten ontmantelen. Al snel bleek dat dit makkelijker gezegd was dan gedaan. Met enerzijds groeperingen die de vrijheid van het individu en volle participatie aan de globalisering najaagde en anderzijds groeperingen die de islam zagen als het juiste morele kompas om de koers van Indonesië te bepalen leek het land wederom op een splitsing te staan. In werkelijkheid bleek er nog een derde optie te bestaan:

een voortzetting van de oude gang van zaken in een nieuw jasje. Dit is wat er in Tuban gebeurde.

Onder Habibie werd het leger grotendeels verwijderd uit de politiek en werd de macht van de centrale overheid ingeperkt ten voordele van lokale overheden. Zij konden nu zelf hun politieke en culturele beleid vormgeven. Door het grote aantal nieuwe politieke partijen dat ontstond tijdens de Reformasi zagen die hervormingen er op lokaal niveau verschillend uit in diverse districten over heel Indonesië. De zoektocht naar een eigen identiteit zette zich dan ook op lokaal niveau voort.

In het geval van Tuban zorgde deze decentralisering er vooral voor dat Haeny en haar familie hun gang konden gaan. Ondanks dat de twee grootste partijen in Tuban in 2001 een moslim en een democratische partij waren, wist Haeny via haar Golkar netwerk de erfenis van Soeharto voort te zetten. Dit ging echter niet zonder hevige opstand van de bevolking. Om hen, en met name de moslimmeerderheid, toch tevreden te houden werd er een dramatische moskee gebouwd: Masjid Agung Tuban. In het ontwerp van de moskee werden de kleuren van de op dat moment grootste politieke partijen in de regio opgenomen om de illusie te wekken van een democratie. De moskee moest een baken van vrede worden in de tijden van politieke onrust die gepaard gingen met Haeny's regentschap. In de moskee werden ook Arabische elementen verwerkt om de moskee zo meer internationale allure te geven. Naast dat de verbouwing diende als zoethouder voor de gemeenschap was de moskee ook een prestigeproject van Haeny waarbij haar man en zijn zakenpartners innig verbonden waren. De moskee moest een plek worden waar de moslingemeenschap samen kon komen maar diende vooral ook als toeristische trekpleister.

Door de democratisering tijdens de Reformasi kon de moslingemeenschap toetreden tot de politiek. Al leidde dit niet overal tot overwegend islamitische overheden, het zorgde er wel voor dat de moslingemeenschap een grotere plaats innam in de maatschappij waar

rekening mee gehouden diende te worden. De decentralisering tijdens de Reformasi zorgde ervoor dat lokale overheden de macht en de middelen hadden om hun eigen beleid en identiteit te vormen. De moslimgemeenschap kon hier nu makkelijker invloed op uitoefenen. In de beginjaren van de Reformasi heerste er bovenal hoop op een democratische en pluralistische samenleving.

Er kan dus gezegd worden dat de invloed van de Reformasi op de verbouwing van Masjid Agung Tuban was dat de verbouwing ervan überhaupt kon plaatsvinden. Zonder Haeny en de financiële middelen die vrijkwamen door de decentralisering was de moskee wellicht nooit of nooit zo grootschalig verbouwd. Daarnaast weerspiegelt het eclectische ontwerp van de moskee het pluralistische karakter van de cultuur en politiek dat tijdens Soeharto's regime afwezig was. Ook al waren de motieven voor bijvoorbeeld de kleuren van de moskee niet geheel zuiver, zonder de democratisering had een deel van de gerepresenteerde politieke partijen nooit bestaan. Als laatste is het bouwen van de moskee een fysieke manifestatie van de nieuwe positie van de moslimgemeenschap in de samenleving.

De Reformasi pakte in Tuban, en daarbuiten, uiteindelijk niet uit zoals men in eerste instantie gehoopt. Daarnaast is de koloniale moskee niet geheel bewaard gebleven. Toch is Masjid Agung Tuban mijns inziens een bijzonder historisch artefact: van de Reformasi maar vooral ook van rijke geschiedenis van de wording van Indonesië.

Samenvatting

In deze scriptie is het verband tussen het politieke klimaat tijdens de Reformasi in Indonesië en Islamitsche architectuur op Java in die tijd onderzocht. Dit is gedaan aan de hand van een specifiek gebouw namelijk moskee Masjid Agung Tuban die tijdens de Reformasi een grootschalige verbouwing onderging.

Deze verbouwing veranderde de originele koloniale en beschermde moskee in een, volgens velen, paleis uit Duizend-en-een-nacht. De drastische verandering van uiterlijk en schaal van de moskee vroeg om nader onderzoek aangezien het nieuwe ontwerp afwijkt van zowel de originele moskee als van de traditonele Javaanse moskee typologie.

In deze tekst is geprobeerd antwoord te geven op de vragen waarom deze verbouwing juist toen plaatsvond en wat de bepalende factoren waren voor het uiteindelijke ontwerp van de nieuwe moskee. Door de verbouwing van de moskee te onderzoeken aan de hand van de politieke, culturele en religieuze hervormingen die destijds plaatsvonden werd duidelijk dat de Reformasi een belangrijke rol heeft gespeeld in de ontwikkeling van Masjid Agung Tuban.

Middels literatuuronderzoek en een interview met de architect van de verbouwing is geprobeerd een beeld te schetsen van de omstandigheden waarin de verbouwing plaatsvond en het effect van deze omstandigheden op het ontwerp.

Zowel uit het literatuuronderzoek als uit het interview werd duidelijk dat de decentralisering van de politiek en de grotere rol die de moslimgemeenschap in Indonesië innam in de samenleving tijdens de Reformasi aanleiding gaven tot het verbouwen van Masjid Agung Tuban. Het ontwerp is een symbool voor de hervormingen van en onderhandelingen tussen staat en religie en religie en cultuur op lokaal en nationaal niveau die tekenend waren voor de Reformasi.

Literatuurlijst

Alfian, Ibrahim, M. Hasan Basri, Ismail Sofyan, and Lian Sahar, red. *Perang Kolonial Belanda Di Aceh: Dutch Colonial War in Aceh*. Banda Aceh: The Documentation and Information Centre of Aceh, 1997.

Akihary, Huib. *Architectuur & Stedebouw in Indonesië: 1870/1970*. 2^e druk. Zutphen: De Walburg Pers, 1990.

Butt, Simon. "Constitutions and Constitutionalism". In: Hefner, Robert W., red. *Routledge Handbook of Contemporary Indonesia*. Oxon en New York: Routledge, 2018, 54-67.

Bresnan, John. "The United States, the IMF, and the Indonesian Financial Crisis". In: Schwarz, Adam en Jonathan Paris, red. *Politics of Post-Suharto Indonesia*. New York: Council of Foreign Relations Books, 1999, 87-112.

Crouch, Harold. "Indonesia: Democratization and the Threat of Disintegration". *Southeast Asian Affairs* (2000): 115-133.

Crouch, Harold. *Political Reform in Indonesia After Soeharto*, Singapore: ISEAS Publishing, 2010.

Emir, Threes en Samuel Wattimena. *Pesona Kain Indonesia: tenun gedog Tuban*. Jakarta: Penerbit PT Gramedia Pustaka Utama, 2018.

Graaf, H.J. de. "The Origins of the Javanese Mosque". *Journal of Southeast Asian History* 4(1963)1: 1-5.

Hasan, Noorhaidi. "Reformasi, Religious Diversity, and Islamic Radicalism after Suharto". *Journal of Indonesian Social Sciences and Humanities* 1(2008): 23-51.

Hefner, Robert W., red. *Routledge Handbook of Contemporary Indonesia*. Oxon en New York: Routledge, 2018.

Hefner, Robert W. "Islamization and Democratisation in Indonesia". In: Hefner, Robert W. en Patricia Horvatic, red. *Islam in an Era of Nation-States*. Honolulu: University of Hawai'i Press, 1997, 75-128.

Heryanto, Ariel. "Ideological Baggage and Orientations of the Social Sciences in Indonesia". In: Hadiz, R. Vedi en Daniel Dhakidae, red. *Social Science and Power in Indonesia*. Jakarta en Singapore: Equinox Publishing en ISEAS 2005, 62-65.

Hillenbrand, Robert. "Studying Islamic Architecture: Challenges and Perspectives". *Architectural History* 46(2003): 1-18.

Hooke, Virginia. *Culture and Society in New Order Indonesia*. Kuala Lumpur: Oxford University Press, 1993.

Indrayana, Denny. *Indonesian Constitutional Reform 1999-2002: An Evaluation of Constitution-making in Transition*. Jakarta: KOMPAS Book Publishings, 2008.

Jones, Tod. *Culture, Power, and Authoritarianism in the Indonesian State: Cultural Policy across the Twentieth Century to the Reform Era*. Leiden: Brill, 2013.

Khalim, Samidi. "Sejarah, Bangunan dan Fungsi Masjid Agung Tuban Jawa Timur". *Jurnal Pusaka* 2(2014)2: 222-225.

Kuipers, Joel C. en Askuri. "Islamization and Identity in Indonesia: The Case of Arabic Names in Java". *Indonesia* 103(2017): 25-49.

Kurniaty, Rika. "The elite changes in Indonesia's Electoral Democracy: case study analysis of Tuban Regency, East Java". *Ritsumeikan Annual Review of International Studies* 31(2019)1: 141-163.

Kurniawan, K.R. en R.A. Kusumawardhani, "The influence of 19th century Dutch Colonial Orientalism in spreading Kubah (Islamic Dome) and Middle-Eastern architectural styles for mosques in Sumatra". *Journal of Design and Built Environment* 11(2012): 1-13.

Kusno, Abidin. "'The Reality of One-Which-Is-Two"; Mosque Battles and Other Stories: Notes on Architecture, Religion, and Politics in the Javanese World" *Journal of Architectural Education* 57(2003)1: 57-67.

Leigh, Barbara. "Learning and Knowing Boundaries: Schooling in New Order Indonesia". *Sojourn: Journal of Social Issues in Southeast Asia* 14(1999)1: 34-56.

Leigh, Barbara. "Making the Indonesian state: the role of school texts". *Review of Indonesian and Malaysian Affairs* 25(1991)1: 17-43.

Liddle, R. William. "Regime: The New Order". In: Emmerson, Donald K., red. *Indonesia beyond Suharto: polity, economy, society, transition*. New York: M.E. Sharpe, 1999, 39-70.

Liddle, R. William. "Soeharto's Indonesia: Personal Rule and Political Institutions". *Pacific Affairs* 58(1985)1: 68-91.

Poesponegoro, Marwati Djoened en Nugroho Notosusanto. *Sejarah Nasional Indonesia IV: Kemunculan Penjajah di Indonesia*. Jakarta: Balai Pustaka 2008.

Pratikno, "Exercising freedom: local autonomy and democracy in Indonesia: 1999-2001". In: Erb, Maribeth, Priyambudi Sulistiyanto en Carole Faucher, red. *Regionalism in Post-Suharto Indonesia*. Londen en New York: RoutledgeCurzon, 2005, 20-35.

Putrie, Yulia Eka, Martokusumo Widjaja en Bambang Setia Budi. "Maintaining or negotiating identity: The social-political dynamics of community mosques in Malang, East Java, Indonesia". *Journal of Islamic Architecture* 5(2018)1: 45-52.

Rabasa, Angel en Peter Chalk, *Indonesia's Transformation and the Stability of Southeast Asia*. Santa Monica, Arlington en Pittsburgh: RAND Corporation, 2001.

Riddell, Peter G. "Globalisation, Western and Islamic, into the 21st Century: Perspectives from Southeast Asia and Beyond". *Asian Christian Review* 2(2008)2&3: 128-152.

Satriyo, Hana A. "Pushing the boundaries: Women in Direct Local Elections and Local Government". In: Aspinall, Edward en Marcus Mietzner, red. *Problems of Democratisation in Indonesia: Elections, Institutions and Society*. Singapore: ISEAS Publishing, 2010, 243-266.

Schwarz, Adam. red. *A Nation in Waiting: Indonesia's Search for Stability*, Boulder en Oxford: Westview Press, 2000.

Setiadi, Hafid. "Islam and Urbanism in Indonesia: The Mosque as Urban Identity in Javanese Cities". In: Brunn, Stanley B. red. *The Changing World Religion Map: Sacred Places, Identities, Practices and Politics. Volumes 1-5*. Dordrecht, Heidelberg, New York en Londen: Springer. 2415-2436.

Smith, Patrick. "What does it mean to be modern? Indonesia's *reformasi*". *The Washington Quarterly* 22(1999)4: 47-64.

Sodikin M. en Abdurakhman. "Disturbance of local democratization: Riot in Tuban election 2006". In: Budiarta, Melani, Manneke Budiman, Abidin Kusno en Mikihiro Moriyama, red. *Cultural Dynamics in a Globalized World*. Leiden: CRC Press/Balkema, 2018, 177-183.

Vickers, Adrian. *A History of Modern Indonesia*. 2e druk. New York: Cambridge University Press, 2013.

Bronnen

Anwar, Rosihan C. en Suwandi. 'Keindahan Masjid Agung Tuban Jadi Obyek Foto'. Bangsa Online. <https://www.bangsaonline.com/berita/3165/keindahan-masjid-agung-tuban-jadi-obyek-foto> (geraadpleegd 2 april 2019).

'Deskripsi Masjid Agung Tuban'. Blog Masjid Agung Tuban, <http://desainmasjidagungtuban.blogspot.com/2008/12/deskripsi-masjid-agung-tuban.html> (geraadpleegd 2 april 2019).

Foek, Anton. 'Mud and the Minister: A Tale of Woe in Java'. Corpwatch. <https://corpwatch.org/article/mud-and-minister-tale-woe-java> (geraadpleegd 17 juni 2019).

Gittings, John. "Suharto." *The Guardian*, 27 januari 2008. <https://www.theguardian.com/world/2008/jan/27/obituaries.johngittings> (geraadpleegd 10 juni 2019).

'Masjid Jami Tuban: Saksi Dakwah Sunan Bonang'. Website Dunia Masjid,

<http://duniamasjid.islamic-center.or.id/1300/masjid-jami-tuban/>
(geraadpleegd 2 april 2019).

Sasongko, Agung. “Dakwah Sunan Bonang.” *Republika*, 3 maart 2017.
<https://www.republika.co.id/berita/dunia-islam/islam-nusantara/17/03/03/om8kbs313-dakwah-sunan-bonang>
(geraadpleegd 15 mei 2019)

‘Sejarah Masjid Agung Tuban Jawa Timur’. Website Situs Budaya,
<https://situsbudaya.id/sejarah-masjid-agung-tuban-jawa-timur/>
(geraadpleegd 2 april 2019).

Utomo, Paring Waluyo. ‘Pilkada Tuban dan Isu Rasial’. Wahid Institute.
http://wahidinstitute.org/v1/Opini/Detail/?id=56/hl=id/Pilkada_Tuban_Dan_Isu_Rasial (geraadpleegd 17 juni 2019).

Zuraya, Nidia en Chairul Akhmad. “Masjid Agung Tuban, Laksana Panorama Dongeng 1001 Malam (2).” *Republika*, 21 juni 2012.
<https://www.republika.co.id/berita/dunia-islam/khazanah/12/06/21/m5yu9t-masjid-agung-tuban-laksana-panorama-dongeng-1001-malam-2>
(geraadpleegd 2 april 2019).

Semeru, Rangguh. “Analisis Bentuk Fasade dan Tata Ruang Masjid Agung Tuban”. Powerpoint op website Academia.
https://www.academia.edu/23965276/Rangguh_Semeru_Analisis_Bentuk_Fasade_dan_Tata_Ruang_Masjid_Agung_Tuban (geraadpleegd op 30 maart 2019).

Sarahtika, Dhania. “The Politics of Hijab in Indonesia”. *Jakarta Globe*, 8 mei 2018. <https://jakartaglobe.id/culture/politics-hijab-indonesia/> (geraadpleegd op 9 december 2018).

Bijlagen

Bijlage 1.1 Uittreksel contact met architect Armanda Subiyantoro via Facebook

Sekar de Boo

Yang Terhormat Bapak Subiyantoro,

Nama saya Fleuriëtte de Boo, mahasiswa Sejarah Seni dari Belanda. Saya menulis pesan ini kepada Anda karena saya yakin Anda adalah arsitek renovasi Masjid Agung Tuban pada tahun 2002/2003. Jika demikian, saya ingin mengajukan beberapa pertanyaan untuk skripsi saya. Saya ingin meminta maaf untuk bahasa Indonesia saya karena saya masih baru belajar bahasa Indonesia.

Terima kasih atas perhatiannya.

Saya tunggu balasan dari Bapak.

Dengan Hormat,

Fleuriëtte de Boo

Apr 17, 2019, 8:22 PM

Armanda Subiyantoro

Hi... apa khabar ?

Panggilan saya Armanda...

Silahkan mau mempertanyakan apa perihal Masjid Agung Tuban...

Mudah-mudahan saya bisa bantu walaupun harus merefresh ingatan saya kembali...

Apr 18, 2019, 8:23 AM

Sekar de Boo

Hai Armanda, terima kasih atas balasan Anda. Apakah Anda bisa berbicara bahasa Inggris? Seperti saya bilang sebelumnya, bahasa Indonesia saya belum lancar. Jadi, saya belum bisa berbicara tentang arsitektur banyak di bahasa Indonesia. Jika Anda tidak bisa berbicara bahasa Inggris, tidak apa-apa. Saya bisa minta tolong teman saya untuk membantu saya. Dengan hormat, Fleuriëtte

Apr 19, 2019, 3:44 PM

Armanda Subiyantoro

Great... my e-mail

██████████@yahoo.com

Apr 19, 2019, 4:54 PM

Sekar de Boo

Alright Armanda, thank you for giving me your e-mail address. I will set up a list of questions and email them to you. This way, you can answer them when it suits you best. If I still have questions in regard to your answers, would you be ok with me getting back to you about those?

Apr 19, 2019, 4:59 PM

Armanda Subiyantoro

Yes I would.

I'm Ok. Better after already sent e-mail, please remind me again with this messenger.

Apr 20, 2019, 1:47 AM

Sekar de Boo

Selamat malam bapak Subiyantoro, saya baru dikirim pertanyaanku via email. Sekali lagi, terima kasih atas bantuan Anda 🙏

Apr 21, 2019, 1:07 PM

Bijlagen 1.2 Email naar architect Armanda Subiyantoro

From: Fleuriëtte de Boo [redacted]
Subject: Interview Masjid Agung Tuban
Date: 21 April 2019 at 13:02
To: [redacted]oo.com

Dear Mr Subiyantoro,

You will find my questions attached to this email.

If you have any questions regarding the list or my research, please feel free to contact me through email or Facebook.

Hope to hear from you soon.

Kind regards,

Fleuriëtte M. de Boo

Interview_A.Subiyantoro .docx

Bijlagen 1.3 Interviewvragen zoals verzonden naar meneer Subiyantoro

Dear Mr. Subiyantoro,

Thank you again for wanting to answer some questions about your involvement in the 2002–2003 renovations of Masjid Agung Tuban.

As discussed, I have set up a list of questions that I would love for you to answer. You can answer the questions in Indonesian or English, whichever you feel more comfortable with.

Questions:

1. Can you tell me a bit more about your career? (education, main projects, interests)
2. In 2002/2003 you were working on the renovation of Masjid Agung Tuban. Can you tell me about the briefing that you received for designing this mosque?
3. How do you feel your design has answered to this briefing?
4. How did you get the commission to work on Masjid Agung Tuban?
5. Can you tell me something about the reason your patron decided to renovate the mosque at that time?
6. Can you say something about the symbolism and ornamentation used in your design?
7. What was the thought behind the bright colours of the exterior of the mosque?
8. Masjid Agung Tuban is the great or main mosque of Tuban situated at alun-alun. It is meant for a heterogeneous public. How did you negotiate between different Islamic traditions in your design?
9. The mosque was more than tripled in size with wings added to each side and extra floors. How did you go about the spatial division of the mosque?
10. What are your thoughts on the history and architecture of Masjid Agung Tuban before the renovation?

11. Masjid Agung Tuban is now one of the most famous mosques of Java and maybe even Indonesia. What would you say is the reason for this?
12. Many articles describe Masjid Agung Tuban as a palace from 1001 Arabian nights. What are your thoughts on that?
13. What kind of complications did you face during the design and building process? (reception of the design by the public, modifications of the design, building permits etc.)
14. I've read you predominantly design mosques. What draws you to these commissions?
15. What are the challenges of designing Islamic architecture?
16. What role, would you say, does the mosque play in the urban fabric of Indonesian cities today?
17. What importance has culture in the designing of mosques, would you say?
18. What would you say are the current trends in Indonesia regarding Islamic architecture?
19. How do you think the architecture of Masjid Agung Tuban fits into the architectural history of Indonesia?
20. Do you have any documents such as a briefing and blue prints from the renovation that you wouldn't mind sharing with me?

I would like to thank you once again for taking the time to shed some new light onto the history and architecture of Masjid Agung Tuban. If you are interested, I would be happy to share my findings with you once my thesis is finished.

If you have any questions regarding this list or if there's any questions you rather not answer, please do not hesitate to contact me.

Kind regards,

Fleuriëtte M. de Boo

Bijlage 1.4 Antwoord per mail van meneer Subiyantoro

From: armanda subiyantoro [redacted]@yahoo.com
Subject: Re: Interview Masjid Agung Tuban
Date: 26 April 2019 at 06:39
To: [redacted]@nl

Hi Fleuriette..

Sorry for my being late reply.

Answerd your question in bahasa Indonesia :

1. Saya senior arsitek yang bekerja di developer highrise building di kawasan Tangerang. Untuk mempermudah anda, nanti saya akan berikan Curriculum Vitae mengenai profile saya.
2. Mendesain masjid sejarah ini agar tetap dapat digunakan semaksimal mungkin baik secara fasilitas dan fungsinya yang representatif sebagai peninggalan sejarah dan juga siar agama Islam dengan adanya makam wali songo yaitu Sunan Bonang. Masjid dibangun dengan konsep perencanaan mempertahankan kondisi bangunan asli di bagian tengah dan mempertahankan estetika dekoratif khas yang ada di masjid utamanya. Pengembangan selain di bagian kanan dan kiri juga dikembangkan ke atas lantai 2 dan lantai basement sebagai fasilitas wudhlu dan kantor pengelola. Dilengkapi 5 Kubah yang berarti Rukun Islam dan 6 Menara yang berarti Rukun Iman.
3. Yang saya rasakan adalah bagaimana saya berfikir dengan matang bahwa rancangan saya harus dapat mempertahankan unsur sejarah bangunan aslinya sekaligus menyatukan bangunan pengembangan ke bangunan utamanya. Semua harus dipertimbangkan dengan baik mengenai metode pelaksanaan yang cukup hati-hati dalam melaksanakannya di lokasi pada saat itu sehingga jangan sampai bangunan utama yang sudah tua tersebut roboh, mengingat ada penambahan lantai basement dan lantai 2.
4. Kami mendapatkan informasi dari kontraktor yang pernah mengerjakan Masjid Agung Al-Akbar Surabaya dan team kami diminta oleh Pemerintah Kabupaten Tuban untuk dapat berpartisipasi terlibat dalam perencanaan pemugaran Masjid Agung Tuban. Karena Masjid Agung Tuban dilindungi sebagai cagar budaya dan dikelola operasionalnya oleh Pemerintah Kabupaten Tuban, maka proyek ini diselenggarakan dan dikelola oleh pemerintah Kabupaten Tuban yang akhirnya melalui sebuah proses dipercayakan ke team kami sebagai Team Perancang Masjid yang berpengalaman.
5. Dalam dedikasi sebagai arsitek melindungi bangunan bersejarah adalah keharusan secara moral dan juga telah diatur dalam undang-undang negara dan pemerintah daerah khususnya Kabupaten Tuban yang dalam proporsinya tetap mempertahankan nilai-nilai budaya dan estetika arsitekturalnya. Sehingga sebagai arsitek juga turut selain memodernkan bangunan namun dapat tetap melestarikan budaya bangsa.
6. Ornamen masjid adalah peninggalan jaman pemerintah Belanda dari kolom-kolom klasik Eropa dan peninggalan ornamen China berupa ukiran-ukiran yang berkembang dalam arsitektur saat itu serta ornamen Timur Tengah hadirnya Kubah dan Menara. Image masjid dan simbol Islam ditampilkan dengan pola-pola diagonal yang menghadirkan segi lima, segi delapan dan segi sepuluh. Symbol-symbol Islam tersebut mengacu pada banyak ornamen-ornamen Masjid dunia yang berakar dari Timur Tengah dan dipergunakan sebagai ornamen Masjid Agung Tuban juga.
7. Ragam warna yang dipergunakan kami atur desain komposisi warna sedemikian rupa, yang pertama terinspirasi masjid sebagai simbol pemersatu damai dari simbol-simbol ragam warna partai-partai politik terbesar saat itu di Tuban ; kuning simbol partai Golkar, hijau simbol partai PKB, biru partai PAN dan merah partai PDIP. Kedua, terinspirasi agar masjid dapat tetap terlihat "menonjol" secara visual di lingkungannya dengan hadirnya keragaman warna tadi dapat sebagai point of interest lingkungan terutama dari jalan transisi antar kota yang menimbulkan rasa keingintahuan masyarakat sekitar alun-alun kota Tuban dan berhasil. Namun kondisi sekarang warna-warna tersebut disederhanakan oleh Bupati yang memerintah sekarang.
8. Ajaran Islam adalah ajaran bagi semesta alam. Tuban terkenal dengan salah satu "wali songo"nya yaitu makam Sunan Bonang sebagai penyebar ajaran agama Islam di Jawa. Demikian perbedaan-perbedaan pendapat terutama dengan gagasan pemugaran masjid Tuban pada saat itu juga terjadi di masyarakat terutama kalangan ulama, yang akhirnya dapat dipersatukan dengan sosialisasi dan diskusi panjang dan kemudian tugas kami mempresentasikan gagasan desain masjid yang akhirnya dapat diterima di kalangan tokoh agama dan tokoh masyarakat dengan hadirnya Masjid Agung Tuban yang cukup representatif sebagai sarana ibadah dan sekaligus obyek pariwisata.
9. Masjid Utama sebagai tempat utama pengimaman ditandai dengan hadirnya mimbar pengimaman dan jamaah laki-laki. Skala ruang masjid utama dibuat lebih besar dan tinggi. Masjid utama adalah masjid peninggalan asli yang strukturnya masih asli dari peninggalan jaman kolonial Belanda saat itu. Kubah asli masjid utama kami cungkupi dengan kubah baru yang lebih besar dan tinggi sedemikian rupa agar proporsi bangunan secara keseluruhan masih tercapai. Sedangkan bagian kanan dan kiri masjid utama, masing-masing dibuat 3 lantai fungsional untuk menambah kapasitas daya tampung jama'ah serta menambah sarana tempat berwudhlu bagi jama'ah dan dipergunakan juga sebagai kantor pengelola. Lantai dasar sisi kiri (Selatan) dipergunakan sebagian jamaah laki-laki dan wanita lanjut usia, yang dipisahkan dengan partisi temporary. sedangkan lantai dasar sisi kanan (Utara) dipergunakan jamaah laki-laki saja. Lantai 2 sisi kiri (Selatan) dipergunakan khusus untuk jama'ah perempuan sedangkan sebaliknya lantai 2 sisi kanan (Utara) dipergunakan jamaah laki-laki. Masing-masing lantai masjid kiri dan masjid kanan kecuali masjid tengah dihubungkan dengan tangga mulai dari Basement sampai dengan lantai 2 dengan mempertimbangkan jalur sirkulasi berwudhlu sampai dengan jalur sirkulasi setelah menjalankan sholat. Bagian tengah sisi luar terdapat ruang terbuka apabila ada peningkatan jumlah jama'ah.

10. Sejarah adalah bagian dari budaya sebagai ciri khas bangsa atau identitas negara, arsitektur adalah bagian dari sejarah yang tidak dapat dipisahkan, sehingga dalam mempertimbangkan karya desain arsitektur, selalu memperhatikan dengan baik faktor-faktor filosofi yang ada dalam peninggalan bangunan bersejarah tersebut untuk diolah menjadi karya yang lebih baik tanpa meninggalkan unsur sejarah di dalamnya. Implementasinya adalah bagaimana merenovasi hukan menghilangkan atau merobohkan, karena makna sejarah yang terkandung di dalamnya akan tetap terungkap dan dapat bercerita untuk masyarakatnya dan pengguna arsitekturnya.

11. Saya bangga dapat terlibat dalam perencanaan dan perancangan Masjid Agung Tuban ini dikarenakan sudah terkenal sejak dicanangkan oleh pemerintah menjadi salah satu obyek peninggalan bersejarah dan juga sudah terkenal dikarenakan berdampingan dengan makam Sunan Bonang salah satu wali songo sebagai penyebar ajaran agama Islam di Jawa. Dalam karya besar seorang arsitek adalah salah satunya adalah sebuah karya yang dapat diingat dan dinikmati semua orang banyak sampai dengan akhir masa yang menandakan era jaman tertentu sebuah karya.

12. Seperti yang telah disampaikan uraian di jawaban pertanyaan di no 6 dan 7, arsitektural ini sangat unik seperti bangunan istana raja di jazirah Timur Tengah yang langsung tercipta julukan istilah dari masyarakat seperti dongeng 1001 malam di mana bermakna serasa di dalam negeri dongeng tersebut, arsitektur dengan hiasan warna dan ornamen yang mengejutkan bagi masyarakat bahwa tidak menyangka di Tuban terdapat masjid indah seperti kisah di negeri dongeng tersebut.

13. Kerumitan secara umum dibagi 2, kerumitan teknis dan kerumitan non teknis. Kalau dari segi teknis sudah menjadi keahlian kami dalam memikirkan gagasan dan ide perencanaan dan perancangan dengan banyak faktor internal dan eksternal. Faktor internal adalah keahlian dan pemikiran karya pada detail-detail, konstruksi dan metode pelaksanaannya. Faktor eksternal kondisi obyeknya dengan tantangan utamanya merenovasi bangunan tua yang sudah berumur ratusan tahun tanpa membuatnya roboh, namun tetap dapat mewujudkan rencana penggalian untuk bangunan basement yang tersambung dengan bangunan tua tersebut. Sedangkan kerumitan non teknis saat itu kondisi politik negara dan daerah khususnya sedang sensitif/bergejolak dimana pemerintah pengggagas merupakan salah satu pemenang pemilu yang banyak ditentang masyarakatnya. Dengan segala pendekatan kepada tokoh-tokoh masyarakat dan ulama-ulama setempat pertentangan-pertentangan itu akhirnya mereka bisa menerima konsep desain kami untuk mengembangkan dan merenovasi Masjid Agung Tuban ini.

14. Penugasan kami dalam desain Masjid Agung ini, lengkap, yaitu melalui beberapa tahap desain dari awal hingga akhir. Tahap awal adalah Konsepsi Desain (presentasi), Tahap Pra Desain (pematangan desain), Tahap Pengembangan Desain, Tahap Detail Desain, dan Kontrol dalam Tahap Pelaksanaan. Pekerjaan yang banyak menghabiskan waktu adalah pada Tahap Pengembangan dan Tahap Detail Desain.

15. Tantangan dalam mendesain arsitektur masjid secara umum sebenarnya yang paling rumit adalah desain masjid yang harus dihiasi berbagai ragam simbol-simbol dan ornamen-ornamen Islam, seperti Masjid Agung Tuban ini kerumitannya ada pada desain hiasan pola ornamen dan simbol-simbol Islam yang terkait pola dengan menentukan material dan bahan yang akan dipergunakan serta sistem pelaksanaan penerapannya. Tantangan lainnya adalah bagaimana mendesain yang dapat diaplikasikan pada kondisi bangunan yang sudah ada berdiri tanpa merusaknya atau menghancurkannya, apalagi bangunan tersebut adalah bangunan konservasi yang memiliki nilai sejarah.

16. Kembali ke konsep penataan kota jaman pemerintahan kolonial Belanda, bahwa adanya budaya kota ditandai dengan hadirnya alun-alun kota yang dikelilingi oleh 4 unsur fasilitas penunjang kota, yaitu Pendopo sebagai rumah dinas kepala pemerintah ; Kantor Pemerintahan Kota sebagai pusat pemerintahan dan pelayanan masyarakat, Penjara sebagai tempat tahanan kriminal masyarakat, Masjid sebagai tempat peribadatan dan kegiatan agama Islam di masyarakat. Hadirnya masjid dalam salah satu unsur bangunan pelingkup alun-alun kota merupakan fungsi penting dalam konsep tata kota dan pemerintahan. Kehadiran masjid di dalam konsep alun-alun kota sudah direncanakan dalam suatu perencanaan tata kota sejak jaman pemerintahan Belanda jaman dahulu. Sedangkan sebelum Islam berkembang sebelum keberadaan masjid adalah adanya pasar atau pelabuhan sebagai pusat perdagangan. Sampai dengan saat ini akhirnya menjadi budaya suatu tata perkotaan yang diteruskan pelestariannya sebagai salah satu komponen penting dalam suatu pengembangan kota.

17. Selain memasukkan langgam masjid pada umumnya, sangatlah penting memasukkan unsur budaya setempat sebagaimana ciri khas daerah yang mencerminkan karakter daerah tersebut. Contohnya ukiran Jawa atau ukiran khas Tuban, baik dari pola ornamen-ornamen maupun unsur warna.

18. Sejauh ini arsitektur masjid sudah banyak berkembang dan langgam desain juga semakin beragam, mulai dari arsitektur masjid klasik tradisional ditandai dengan atap tajug (limas), arsitektur masjid timur tengah dengan langgam kubahnya, sampai arsitektur masjid modern tanpa simbol atap yang minimalis dan sederhana. Dalam aturan Islam tidak ditentukan arsitektur masjid, namun dalam kebudayaan seni arsitektur masjid yang berkembang dan beragam. Saat ini kami lebih senang arsitektur masjid modern namun tetap beridentitas khas daerah dengan tetap menampilkan unsur sebuah masjid.

19. Masih sesuai. Seperti yang disampaikan di item jawaban pertanyaan nomor 18, arsitektur masjid adalah arsitektur universal sehingga untuk menandai agar arsitektur masjid merupakan unsur budaya lokal harus cermat untuk memasukan unsur lokalnya dengan konteks tertentu.

20. Cukup lama saya tidak memeriksa apakah saya masih punya dokumennya atau tidak, akan tetapi saya akan berupaya mencari data-data saya yang ada terdahulu untuk melengkapi semua keperluan ini.

I hope my answered is clear and please remind me about my promise support to you number 1 and 20.

Regards,

Armanda

Bijlage 1.5 Interviewvragen met originele antwoorden en in het Engels vertaalde antwoorden en commentaar door Muhammed Alimuddin Taufiq

1. Can you tell me a bit more about your career? (education, main projects, interests)

Saya senior arsitek yang bekerja di developer highrise building di kawasan Tangerang. Untuk mempermudah anda, nanti saya akan berikan Curriculum Vitae mengenai profile saya.

I am a senior architect at highrise building developer firm in Tangerang. To make it less tedious, i'll send my curriculum vitae / my profile.

2. In 2002/2003 you were working on the renovation of Masjid Agung Tuban. Can you tell me about the briefing that you received for designing this mosque?

Mendesain masjid sejarah ini agar tetap dapat digunakan semaksimal mungkin baik secara fasilitas dan fungsinya yang representatif sebagai peninggalan sejarah dan juga siar agama Islam dengan adanya makam wali songo yaitu Sunan Bonang. Masjid dibangun dengan konsep perencanaan mempertahankan kondisi bangunan asli di bagian tengah dan mempertahankan estetika dekoratif khas yang ada di masjid utamanya. Pengembangan selain di bagian kanan dan kiri juga dikembangkan ke atas lantai 2 dan lantai basement sebagai fasilitas wudhu dan kantor pengelola. Dilengkapi 5 Kubah yang berarti Rukun Islam dan 6 Menara yang berarti Rukun Iman.

Designing for historical mosque renovation, while maintaining its initial facility and function, that represents fragment of history and a memento of Islam dissemination by Wali Songo, Sunan Bonang specifically (with his tomb nearby), means it has to be built with a planning & concept that preserve the initial building condition in the centre of it and maintaining the decorative aesthetic in the main building. The expansion includes the right and left wing, additional second floor and also basement as wudhu (washing) room & board office. There are also 5 Kubah (dome) that represent Rukun Islam (5 pillars of Islam) and 6 minarets which represent Rukun Iman (6 pillars of faith)

3. How do feel your design has answered to this briefing?

Yang saya rasakan adalah bagaimana saya berfikir dengan matang bahwa rancangan saya harus dapat mempertahankan unsur sejarah bangunan aslinya sekaligus menyatukan bangunan pengembangan ke bangunan utamanya. Semua harus dipertimbangkan dengan baik mengenai metode pelaksanaan yang cukup hati-hati dalam melaksanakannya di lokasi pada saat itu sehingga jangan sampai bangunan utama yang sudah tua tersebut roboh, mengingat ada

penambahan lantai basement dan lantai 2.

What challenged me, is how I have to think carefully about my design so it could preserve the historical element of the original building while interweaving it into the new structure development. Everything has to be well considered, especially the design execution, it has to be carefully done, to prevent the old original building from collapsing, considering there'll be additional structure for the basement and second floor.

***I think he thought the question is about what did he feel while designing the mosque*

4. How did you get the commission to work on Masjid Agung Tuban?

Kami mendapatkan informasi dari kontraktor yang pernah mengerjakan Masjid Agung Al-Akbar Surabaya dan team kami diminta oleh Pemerintah Kabupaten Tuban untuk dapat berpartisipasi terlibat dalam perencanaan pemugaran Masjid Agung Tuban. Karena Masjid Agung Tuban dilindungi sebagai cagar budaya dan dikelola operasionalnya oleh Pemerintah Kabupaten Tuban, maka proyek ini diselenggarakan dan dikelola oleh pemerintah Kabupaten Tuban yang akhirnya melalui sebuah proses dipercayakan ke team kami sebagai Team Perancang Masjid yang berpengalaman.

We got the info from contractor who have worked on Masjid Agung Al-Akbar Surabaya and our team was requested by Local Government of Tuban to participate in designing / planning Masjid Agung Tuban renovation. With its status as a historical site and its maintenance is managed by Local Government of Tuban, the renovation project is fully managed by them, who in the end trusted us through a process, as capable and experienced mosque architect team.

5. Can you tell me something about the reason your patron decided to renovate the mosque at that time?

Dalam dedikasi sebagai arsitek melindungi bangunan bersejarah adalah keharusan secara moral dan juga telah diatur dalam undang-undang negara dan pemerintah daerah khususnya Kabupaten Tuban yang dalam proporsinya tetap mempertahankan nilai-nilai budaya dan estetika arsitekturalnya. Sehingga sebagai arsitek juga turut selain memodernkan bangunan namun dapat tetap melestarikan budaya bangsa.

It's my moral deed as an architect to preserve the historical site, and it's also stated & regulated in State Act, so Tuban as local government in this case is obliged to preserve the cultural values and its initial architectural aesthetic.

So me as an architect who's involved in this project could fulfill my duty to modernize the structure and still preserving the nation legacy.

***I think he mistook the question as his reason to renovate the mosque, not his patron reason*

6. Can you say something about the symbolism and ornamentation used in your design?

Ornamen masjid adalah peninggalan jaman pemerintah Belanda dari kolom-kolom klasik Eropa dan peninggalan ornamen China berupa ukiran-ukiran yang berkembang dalam arsitektur saat itu serta ornamen Timur Tengah hadirnya Kubah dan Menara. Image masjid dan simbol Islam ditampilkan dengan pola-pola diagonal yang menghadirkan segi lima, segi delapan dan segi sepuluh. Symbol-symbol Islam tersebut mengacu pada banyak ornamen-ornamen Masjid dunia yang berakar dari Timur Tengah dan dipergunakan sebagai ornamen Masjid Agung Tuban juga.

The mosque's ornamentation are the legacy from Dutch era with its classic European columns and legacy of Chinese ornament with carvings that represented the current era in architecture, and also Middle Eastern ornament with its dome and minaret. Mosque's image and Islamic symbolism are represented with diagonal patterns (pentagon, octagon, and decagon). Those symbolism took inspiration from other mosques around the world that rooted in Middle eastern culture. That's what we employed for Masjid Agung Tuban.

7. What was the thought behind the bright colours of the exterior of the mosque?

Ragam warna yang dipergunakan kami atur desain komposisi warna sedemikian rupa, yang pertama terinspirasi masjid sebagai simbol pemersatu damai dari simbol-simbol ragam warna partai-partai politik terbesar saat itu di Tuban ; kuning simbol partai Golkar, hijau simbol partai PKB, biru partai PAN dan merah partai PDIP. Kedua, terinspirasi agar masjid dapat tetap terlihat "menonjol" secara visual di lingkungannya dengan hadirnya keragaman warna tadi dapat sebagai point of interest lingkungan terutama dari jalan transisi antar kota yang menimbulkan rasa keingintahuan masyarakat sekitar alun-alun kota Tuban dan berhasil. Namun kondisi sekarang warna-warna tersebut disederhanakan oleh Bupati yang memerintah sekarang.

The initial colour composition we used was the result of long considered design process. Mainly for two reasons; first we want the mosque as a symbol of peace, unifying the colours that represented the big political

parties in Tuban during that time, yellow for Golkar (Golongan Karya), green for PKB (Partai Kebangkitan Bangsa), blue for PAN (Partai Amanat Nasional) and red for PDIP (Partai Demokrasi Indonesia Perjuangan). And the second, we aspired to make the mosque “stand out” visually in the area with the colour combination, so it could work as point of interest especially when it’s looked from the intercity main road, to evoke people curiosity, especially those who were in alun alun (central square) area. And the plan worked. But today, the colour combination is simplified by current regent of Tuban.

***Golkar & PDIP are nationalist parties, and PKB (Nahdathul Ulama) & PAN (Muhammadiyah) are Islamic parties*

8. Masjid Agung Tuban is the great or main mosque of Tuban situated at alun-alun. It is meant for a heterogenous public. How did you negotiate between different Islamic traditions in your design?

Ajaran Islam adalah ajaran bagi semesta alam. Tuban terkenal dengan salah satu "wali songo"nya yaitu makam Sunan Bonang sebagai penyebar ajaran agama Islam di Jawa. Demikian perbedaan-perbedaan pendapat terutama dengan gagasan pemugaran masjid Tuban pada saat itu juga terjadi di masyarakat terutama kalangan ulama, yang akhirnya dapat dipersatukan dengan sosialisasi dan diskusi panjang dan kemudian tugas kami mempresentasikan gagasan desain masjid yang akhirnya dapat diterima di kalangan tokoh agama dan tokoh masyarakat dengan hadirnya Masjid Agung Tuban yang cukup representatif sebagai sarana ibadah dan sekaligus obyek pariwisata.

Islamic values and teaching was meant for all creation (universal). Tuban is famously known for one of the “wali songo”, Sunan Bonang as the first pioneer of Islam dissemination in Java. There are arguments regarding mosque renovation, especially from clerics group, whom after long discussion and presentation could be persuaded & unified. And then our task to present the mosque design, which gained acceptance from religious figures and community figures. It is thought could represent both religious facility and also tourist attraction.

***Again, I think he mistook the question for how the team negotiated the renovation plans with people (as in traditionalists, instead of traditions)*

9. The mosque was more than tripled in size with wings added to each side and extra floors. How did you go about the spatial division of the mosque?

Masjid Utama sebagai tempat utama pengimaman ditandai dengan hadirnya mimbar pengimaman dan jamaah laki-laki. Skala ruang masjid utama dibuat

lebih besar dan tinggi. Masjid utama adalah masjid peninggalan asli yang strukturnya masih asli dari peninggalan jaman kolonial Belanda saat itu. Kubah asli masjid utama kami cungkupi dengan kubah baru yang lebih besar dan tinggi sedemikian rupa agar proporsi bangunan secara keseluruhan masih tercapai. Sedangkan bagian kanan dan kiri masjid utama, masing-masing dibuat 3 lantai fungsional untuk menambah kapasitas daya tampung jama'ah serta menambah sarana tempat berwudhlu bagi jama'ah dan dipergunakan juga sebagai kantor pengelola. Lantai dasar sisi kiri (Selatan) dipergunakan sebagian jamaah laki-laki dan wanita lanjut usia, yang dipisahkan dengan partisi temporary. sedangkan lantai dasar sisi kanan (Utara) dipergunakan jamaah laki-laki saja. Lantai 2 sisi kiri (Selatan) dipergunakan khusus untuk jama'ah perempuan sedangkan sebaliknya lantai 2 sisi kanan (Utara) dipergunakan jamaah laki-laki. Masing-masing lantai masjid kiri dan masjid kanan kecuali masjid tengah dihubungkan dengan tangga mulai dari Basement sampai dengan lantai 2 dengan mempertimbangkan jalur sirkulasi berwudhlu sampai dengan jalur sirkulasi setelah menjalankan sholat. Bagian tengah sisi luar terdapat ruang terbuka apabila ada peningkatan jumlah jama'ah.

The main mosque area (Masjid Utama) as main congregational prayer area is marked by the presence of the prayer leader podium and men praying area. The scale of the main mosque area was made bigger and higher. Masjid Utama is the original structure that is maintained from initial Dutch era. The original dome (kubah) is covered with the new bigger and higher one so the overall proportion of the building could still be achieved. The right and left wing of Masjid Utama are consisted of 3 stories each to add spacial capacity and to add washing (wudhu) area and also to be used as mosque boards office (basement) . The left ground floor (south) is used for men and old women praying area, divided by moveable partition, the right ground floor (north) is used for men only. The left second floor (south) is specifically used for women praying area, and the right second floor (north) is for men praying area. Each floor in the wing is equipped with stair, from basement to second floor with consideration on how to navigate from washing room (basement) to dedicated area for praying and then afterward. The outside open area in the middle is prepared for unexpected increase of number of people who attend the prayer.

10. What are your thoughts on the history and architecture of Masjid Agung Tuban before the renovation?

Sejarah adalah bagian dari budaya sebagai ciri khas bangsa atau identitas negara, arsitektur adalah bagian dari sejarah yang tidak dapat dipisahkan, sehingga dalam mempertimbangkan karya desain arsitektur, selalu memperhatikan dengan baik faktor-faktor filosofi yang ada dalam peninggalan bangunan bersejarah tersebut untuk diolah menjadi karya yang lebih baik tanpa meninggalkan unsur sejarah di dalamnya, implementasinya adalah

bagaimana merenovasi bukan menghilangkan atau merobohkan, karena makna sejarah yang terkandung di dalamnya akan tetap terungkap dan dapat bercerita untuk masyarakatnya dan pengguna arsitekturnya.

History is part of the culture that shapes national identity, and architect is main actor in shaping the history legacy. So in developing architectural plan, he must always consider philosophical aspect in the historical site that he's going to renovate, to make it better without losing its historical value. To implement his work is to renovate not to destroy or to knock it down, because the historic value in it still could be present and could be passed to people and whomever used the facility.

11. Masjid Agung Tuban is now one of the most famous mosques of Java and maybe even Indonesia. What would you say is the reason for this?

Saya bangga dapat terlibat dalam perencanaan dan perancangan Masjid Agung Tuban ini dikarenakan sudah terkenal sejak dicanangkan oleh pemerintah menjadi salah satu obyek peninggalan bersejarah dan juga sudah terkenal dikarenakan berdampingan dengan makam Sunan Bonang salah satu wali songo sebagai penyebar ajaran agama Islam di Jawa. Dalam karya besar seorang arsitek adalah salah satunya adalah sebuah karya yang dapat diingat dan dinikmati semua orang banyak sampai dengan akhir masa yang menandakan era jaman tertentu sebuah karya.

I feel proud of being involved in designing and planning the renovation of Masjid Agung Tuban. It was already famous since the government instated it as heritage and historical site and it also famous because its position that is close by Sunan Bonang tomb. Among architect great work is the one that could be enjoyed by people till end of time, and also works as a reminder of an era.

12. Many articles describe Masjid Agung Tuban as a palace from 1001 Arabian nights. What are your thoughts on that?

Seperti yang telah disampaikan uraian di jawaban pertanyaan di no 6 dan 7, arsitektural ini sangat unik seperti bangunan istana raja di jazirah Timur Tengah yang langsung tercipta julukan istilah dari masyarakat seperti dongeng 1001 malam di mana bermakna serasa di dalam negeri dongeng tersebut, arsitektur dengan hiasan warna dan ornamen yang mengejutkan bagi masyarakat bahwa tidak menyangka di Tuban terdapat masjid indah seperti kisah di negeri dongeng tersebut.

As I described in no.6 & 7, this structure is rather unique like a king palace from Middle East. It's public who named it a palace from 1001 Arabian Nights, because they feel they were in it when they're in the mosque, a structure

with magnificent colours and ornament that surprise people that such mosque that resembles palace in Arabian Night existed in Tuban.

13. What kind of complications did you face during the design and building process?

Kerumitan secara umum dibagi 2, kerumitan teknis dan kerumitan non teknis. Kalau dari segi teknis sudah menjadi keahlian kami dalam memikirkan gagasan dan ide perencanaan dan perancangan dengan banyak faktor internal dan eksternal. Faktor internal adalah keahlian dan pemikiran karya pada detail-detail, konstruksi dan metode pelaksanaannya. Faktor eksternal kondisi obyeknya dengan tantangan utamanya merenovasi bangunan tua yang sudah berumur ratusan tahun tanpa membuatnya roboh, namun tetap dapat mewujudkan rencana penggalian untuk bangunan basement yang tersambung dengan bangunan tua tersebut. Sedangkan kerumitan non teknis saat itu kondisi politik negara dan daerah khususnya sedang sensitif/bergejolak dimana pemerintah penggagas merupakan salah satu pemenang pemilu yang banyak ditentang masyarakatnya. Dengan segala pendekatan kepada tokoh-tokoh masyarakat dan ulama-ulama setempat pertentangan-pertentangan itu akhirnya mereka bisa menerima konsep desain kami untuk mengembangkan dan merenovasi Masjid Agung Tuban ini.

In general, two complications, technical one and non technical one. Technical complication is within our expertise, to find solution and tackle internal factor and external factor. Internal factor is developing details, construction, and design implementation. External factor is the condition of the object, which is challenging, considering the age of the initial structure. How to keep it intact, while implementing the basement design that it still connected to the old building foundation.

Whereas non technical factor lays in politic climate of the state and specifically Tuban during that time, there was rising political tension. The current ruling government was led by election winner who's opposed by a lot of her own people. After long discussion and persuasion to religious figures and local clerics , the friction and arguments regarding mosque renovation could be toned down and they accepted our design concept to develop and renovate Masjid Agung Tuban.

14. I've read you predominantly design mosques. What draws you to these commissions?

Penugasan kami dalam desain Masjid Agung ini, lengkap, yaitu melalui beberapa tahap desain dari awal hingga akhir. Tahap awal adalah Konsepsi Desain (presentasi), Tahap Pra Desain (pematangan desain), Tahap Pengembangan Desain, Tahap Detail Desain, dan Kontrol dalam Tahap

Pelaksanaan. Pekerjaan yang banyak menghabiskan waktu adalah pada Tahap Pengembangan dan Tahap Detail Desain.

We are commissioned to do the whole architectural design process, from start to end. The first stage is Design Concept (presentation), then Pre-Design (design incubation), then Design Development, followed by Design Detailing, and then Control over Implementation. The time consuming stages are Design Development and Design Detailing.

15. What are the challenges of designing Islamic architecture?

Tantangan dalam mendesain arsitektur masjid secara umum sebenarnya yang paling rumit adalah desain masjid yang harus dihiasi berbagai ragam simbol-simbol dan ornamen-ornamen Islam, seperti Masjid Agung Tuban ini kerumitannya ada pada desain hiasan pola ornamen dan simbol-simbol Islam yang terkait pola dengan menentukan material dan bahan yang akan dipergunakan serta sistem pelaksanaan penerapannya. Tantangan lainnya adalah bagaimana mendesain yang dapat diaplikasikan pada kondisi bangunan yang sudah ada berdiri tanpa merusaknya atau menghancurkannya, apalagi bangunan tersebut adalah bangunan konservasi yang memiliki nilai sejarah.

The challenges of designing mosque in general is complexity of symbols and ornaments that had to be applied for the mosque. For example in Masjid Agung Tuban case, the complexity of ornament and symbol that it must has, followed by meticulous process of selecting the right material and how to implement it. The other challenge is also how to design and implement it to the existing structure without breaking it, especially if the said structure has significant historical value.

16. What role, would you say, does the mosque play in the urban fabric of Indonesian cities today?

Kembali ke konsep penataan kota jaman pemerintahan kolonial Belanda, bahwa adanya budaya kota ditandai dengan hadirnya alun-alun kota yang dikelilingi oleh 4 unsur fasilitas penunjang kota, yaitu Pendopo sebagai rumah dinas kepala pemerintah ; Kantor Pemerintahan Kota sebagai pusat pemerintahan dan pelayanan masyarakat, Penjara sebagai tempat tahanan kriminal masyarakat, Masjid sebagai tempat peribadatan dan kegiatan agama Islam di masyarakat. Hadirnya masjid dalam salah satu unsur bangunan pelingkup alun-alun kota merupakan fungsi penting dalam konsep tata kota dan pemerintahan. Kehadiran masjid di dalam konsep alun-alun kota sudah direncanakan dalam suatu perencanaan tata kota sejak jaman pemerintahan Belanda jaman dahulu. Sedaangkan sebelum Islam berkembang sebelum keberadaan masjid adalah adanya pasar atau pelabuhan sebagai pusat perdagangan. Sampai dengan saat ini akhirnya menjadi budaya suatu tata

perkotaan yang diteruskan pelestariannya sebagai salah satu komponen penting dalam suatu pengembangan kota.

Back to the concept of city planning in Dutch era, city is defined by a city square (alun alun) that is surrounded by 4 main facilities to support city order, Pendopo as official residence for current leader, Local Government Office / City Hall as public service centre, Prison as lockup for criminals, and Mosque as facility for praying & other religious activity. Mosque as one of the main elements that surrounds alun alun serves great function in city planning. It has been a main element since Dutch era. Before Islam dissemination, it was market or port that considered vital. Until now, it becomes a tradition to include mosque in city planning as one of the main component in city development.

17. What importance has culture in the designing of mosques, would you say?

Selain memasukkan langgam masjid pada umumnya, sangatlah penting memasukkan unsur budaya setempat sebagaimana ciri khas daerah yang mencerminkan karakter daerah tersebut. Contohnya ukiran Jawa atau ukiran khas Tuban, baik dari pola ornamen-ornamen maupun unsur warna.

Beside employing common mosque style, it is important to include local culture element into the design. An element that is unique to the area and represents local character of the area. For example, Javanese carving or Tuban unique carving, from its specific ornament pattern or colour element.

18. What would you say are the current trends in Indonesia regarding Islamic architecture?

Sejauh ini arsitektur masjid sudah banyak berkembang dan langgam desain juga semakin beragam, mulai dari arsitektur masjid klasik tradisional ditandai dengan atap tajug (limas), arsitektur masjid timur tengah dengan langgam kubahnya, sampai arsitektur masjid modern tanpa simbol atap yang minimalis dan sederhana. Dalam aturan Islam tidak ditentukan arsitektur masjid, namun dalam kebudayaan seni arsitektur masjid yang berkembang dan beragam. Saat ini kami lebih senang arsitektur masjid modern namun tetap beridentitas khas daerah dengan tetap menampilkan unsur sebuah masjid.

Till now, mosque architecture has progressed a lot, and there are various design style, from traditional classic mosque with tajug roof (limas), middle eastern style with its dome, to no roof symbol modern mosque with its minimalistic and simple approach. In Islam, it is not specified on what style you should build your mosque, so mosque architecture could keep evolving.

Now, we personally prefer modern mosque architecture with a touch of local unique identity to signify it's a mosque structure.

19. How do you think the architecture of Masjid Agung Tuban fits into the architectural history of Indonesia?

Masih sesuai. Seperti yang disampaikan di item jawaban pertanyaan nomor 18, arsitektur masjid adalah arsitektur universal sehingga untuk menandai agar arsitektur masjid merupakan unsur budaya lokal harus cermat untuk memasukan unsur lokalnya dengan konteks tertentu.

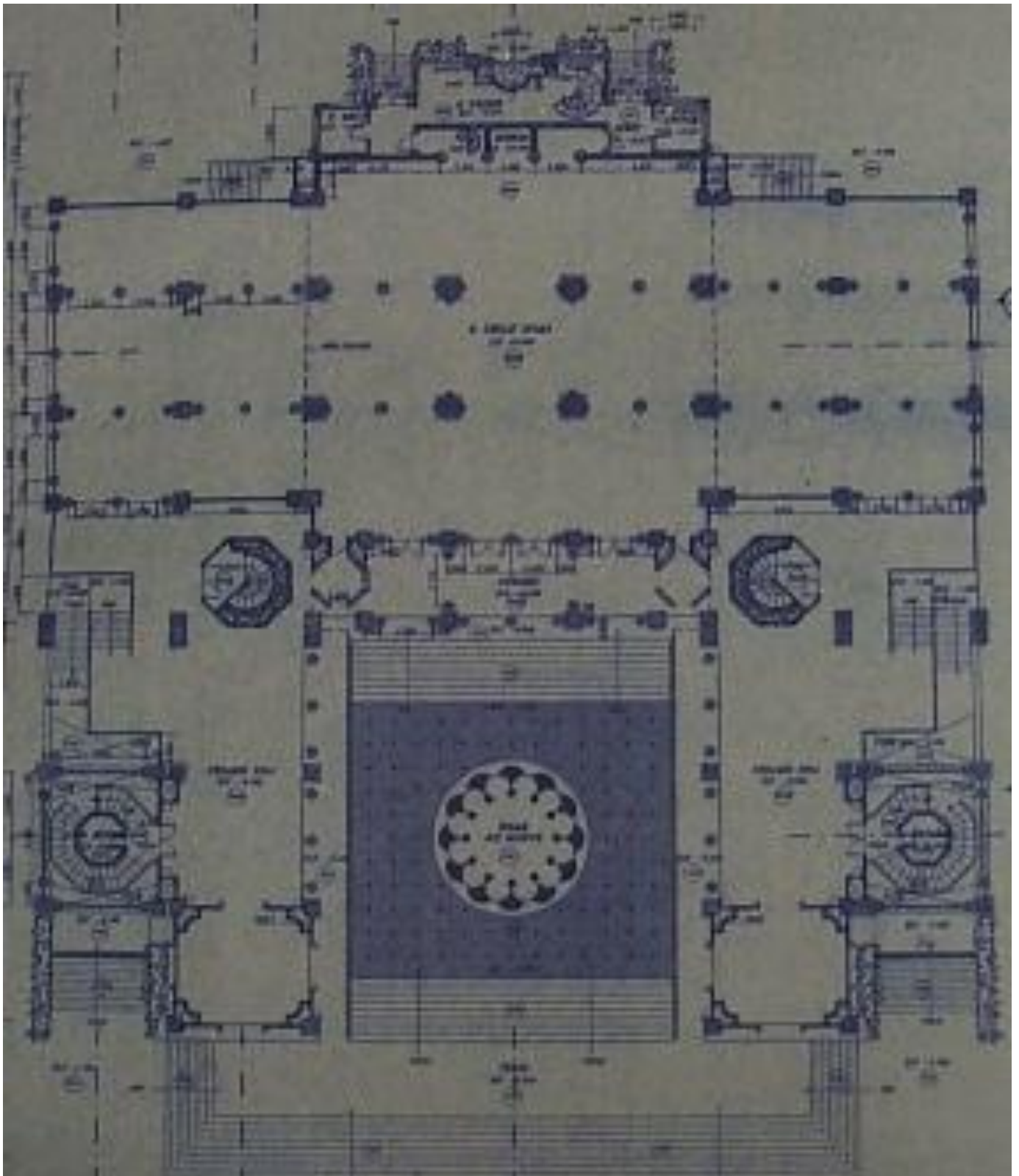
It fits just fine. Like I stated in no.18, mosque architecture is universal, so to mark or add local element to it, you have to be considerate to add local elements that fits into specific context.

20. Do you have any documents such as a briefing and blue prints from the renovation that you wouldn't mind sharing with me?

Cukup lama saya tidak memeriksa apakah saya masih punya dokumennya atau tidak, akan tetapi saya akan berupaya mencarikan data-data saya yang ada terdahulu untuk melengkapi semua keperluan ini.

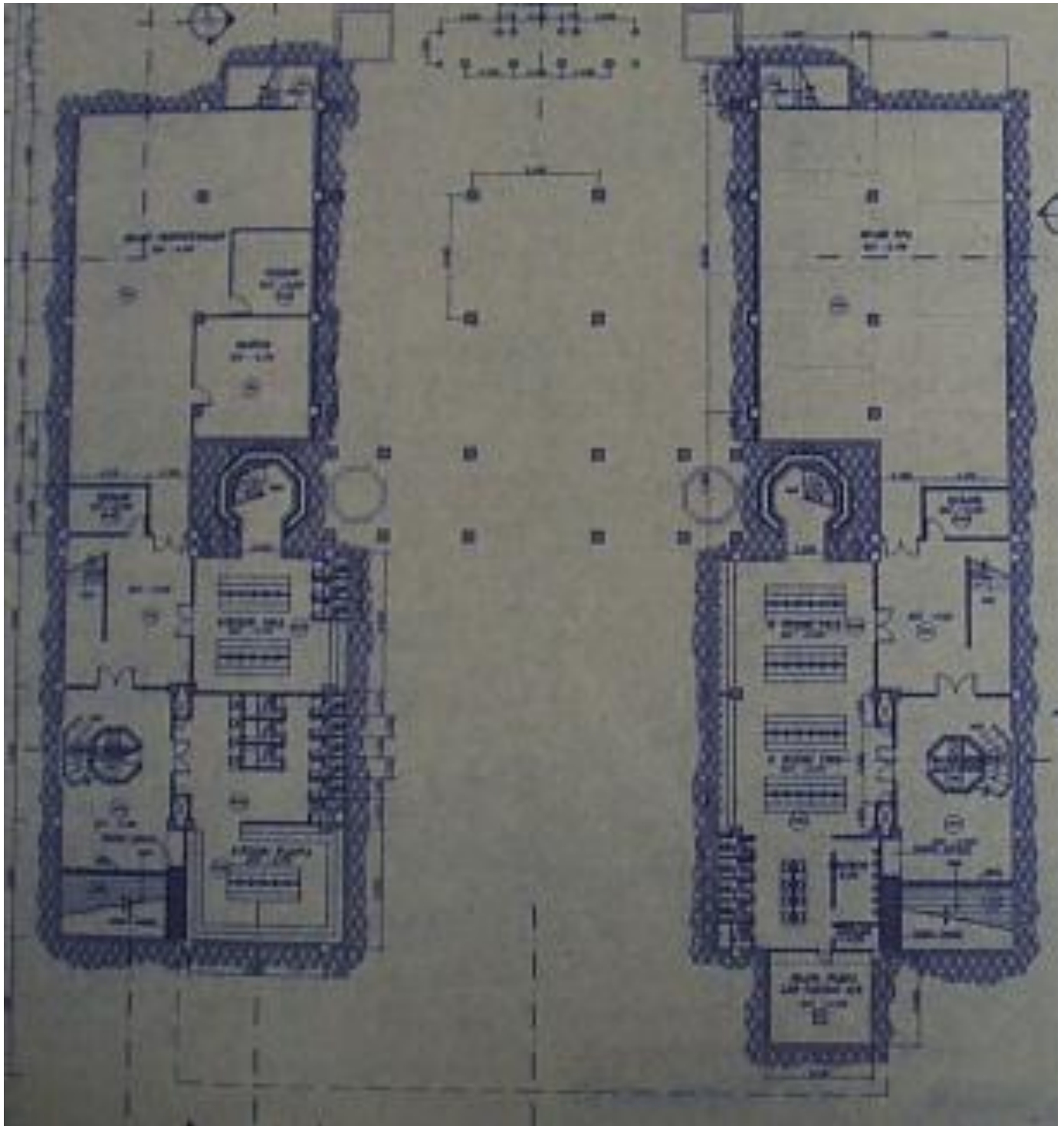
It's been long since I checked if I still have the document or not, I'll look up my old data to be able to share it with you.

Bijlage 1.6 Plattegrond begane grond Masjid Agung Tuban 2004

Plattegrond begane grond Masjid Agung Tuban 2004 (foto <https://www.google.co.id/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwih-KW44KnjAhXb7HMBHTyODj4QFjAAegQIAhAB&url=https%3A%2F%2Fdocplayer.info%2F39317348-Ranggh-semeru-analisis-bentuk-fasade-dan-tata-ruang-masjid-agung-tuban.html&usg=AOvVaw3Z-BGINZU6uX6kWJXJMqU>, geraadpleegd op 30 maart 2019).

Bijlage 1.7 Plattegrond kelder Masjid Agung Tuban 2004

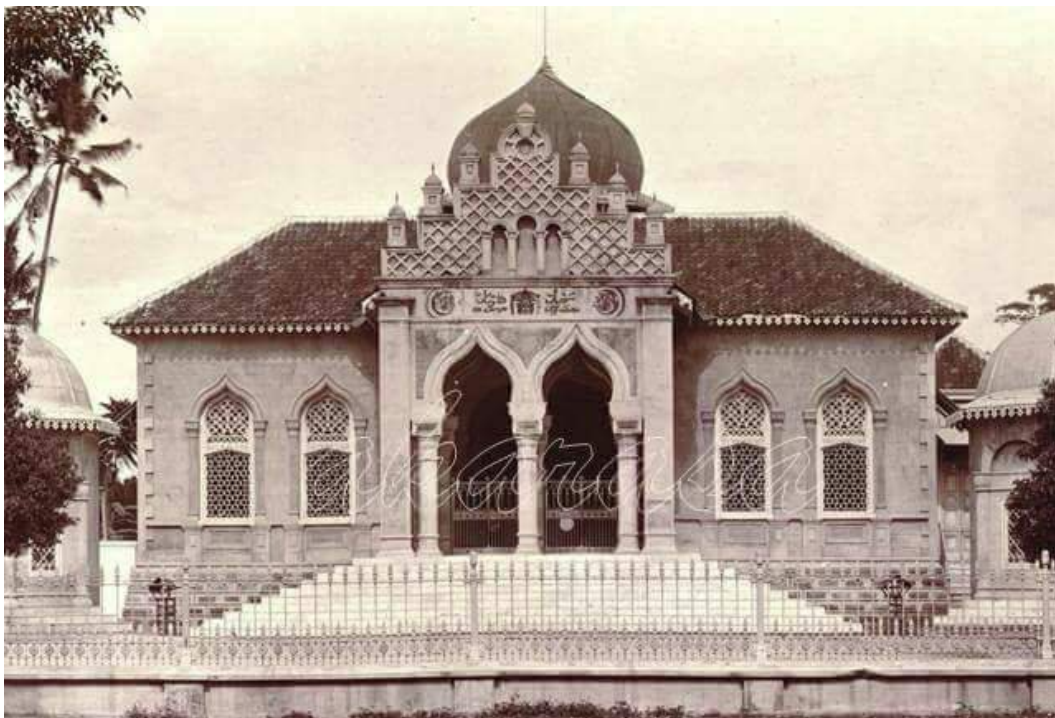

Plattegrond kelder Masjid Agung Tuban 2004 (foto <https://www.google.co.id/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwih-KW44KnjAhXb7HMBHTyODj4QFjAAegQIAhAB&url=https%3A%2F%2Fdocplayer.info%2F39317348-Rangguh-semeru-analisis-bentuk-fasade-dan-tata-ruang-masjid-agung-tuban.html&usg=AOvVaw3Z-BGINZU6uX6kWJXJMqE>, geraadpleegd op 30 maart 2019).

Afbeeldingenlijst

Afb. 1 Tuban, *Masjid Agung Tuban*, 2004, Armanda Subiyantoro (foto <https://www.inibaru.id/uploads/2018/masjid%20tuban%202.jpg>, geraadpleegd 20 juni 2019).

Afb. 2 Tuban, *Masjid Jami*, 1894, H.M. Toxopeus (foto https://pbs.twimg.com/media/DVBV_ntUQAI82yW.jpg (geraadpleegd 20 juni 2019).

Afb. 3 Tuban, *Alun-Alun Tuban, Masjid Agung Tuban en de tombe van Sunan Bonang van boven* (foto Google Earth, geraadpleegd 10 juni 2019).

Afb. 4 Banda Aceh, *Moskee Baiturrahman*, 1879, G Bruins (foto <https://merahputih.com/media/98/cd/75/98cd75ca115131b6d61fa37c971f4d79.jpg>, geraadpleegd 2 juli 2019).

Afb. 5 Tuban, *Masjid Agung Tuban na de verbouwing in 1985* (foto http://2.bp.blogspot.com/-DngrmnbPjN8/T-a_41X8QII/AAAAAAAAAEs/w_63jaFiT5g/s320/masjid+agung+tuban+lawas.jp, geraadpleegd 20 juni 2019).

Afb. 6 Demak, *Grote moskee van Demak, 1479, Sunan Kalijaga* (foto https://img.inews.id/media/822/files/inews_new/2019/05/07/07_masjid_agung_demak1.jpg, geraadpleegd 20 juni 2019).

Afb. 7 Locatie onbekend, *Voorbeeld van gestandaardiseerde 'Pancasila moskee'*, 1980 (foto: Hugh O'Neill in "Islamic Architecture under the New Order").

Afb. 8 Tuban, Detail geometrische patronen exterieur Masjid Agung Tuban, 2004 (foto <https://www.beautifulmosque.com/Agung-Tuban-Mosque-in-East-Java-Indonesia>, geraadpleegd 20 juni 2019).

Afb. 9 Tuban, *Deuren met Javaans houtsnijwerk in Masjid Agung Tuban*, (foto https://farm3.static.flickr.com/2542/3844669678_60fdb19a4e.jpg, geraadpleegd 21 juni 2019).

Afb. 10 Tuban, *Originele gouden Javaanse wenteltrap interieur Masjid Agung Tuban* (foto <https://www.youtube.com/watch?v=dPxkys8Cicc>, geraadpleegd 21 juni 2019).

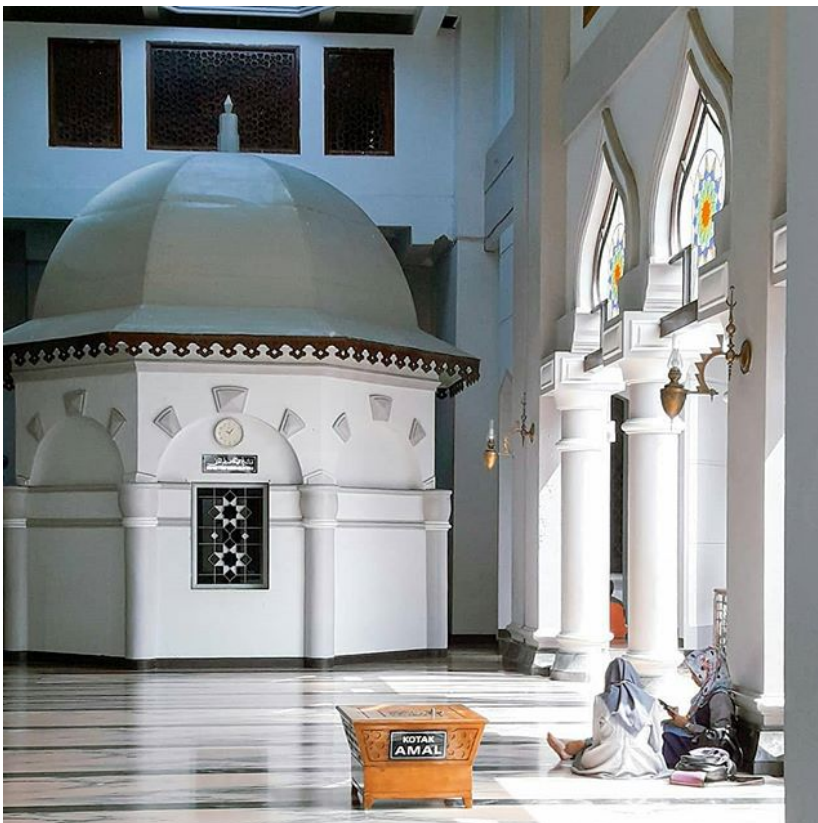
Afb. 11 Tuban, *Exterieur vooraanzicht Masjid Agung Tuban na verbouwing in 2002* (foto <https://qoobah.co.id/masjid-agung-tuban/>, geraadpleegd 15 april 2019).

Afb. 12 Tuban, *Interieurfoto hal Masjid Agung Tuban*, (foto https://encrypted-tbn0.gstatic.com/images?q=tbn:ANd9GcR_h7NAclwZstbHJvZ4-VlpN_o-GgARu4gOERrrXwxbSaiU1B_qMQ, geraadpleegd 20 juni 2019).

Afb. 13 Tuban, *Bijgebouw/torentje van Masjid Agung Tuban in 1984* (foto <https://tubankab.sikn.go.id/index.php/masjid-agung-tuban-1984>, geraadpleegd 20 juni 2019).

Afb. 14 Tuban, *Zijaanzicht torentje van de originele moskee binnen de nieuwe moskee* (foto https://scontent-frt3-1.cdninstagram.com/vp/a07891c5b47a326081e1cbcc0544dbef/5D9463FE/t51.2885-15/e35/60838083_805563723177533_646943785639692759_n.jpg?_nc_ht=scontent-frt3-1.cdninstagram.com&se=7&ig_cache_key=MjA2MDk4NDM2NjAwNzM5MDU1NQ%3D%3D.2, geraadpleegd 21 juni 2019).